ITALIË

DE AS 118

de AS

anarchistisch tijdschrift

Vijf en twintigste jaargang, nr. 118, voorjaar 1997.
De AS verschijnt vier maal per jaar en is een uitgave van Stichting De AS, Moerkapelle.
ISSN-nummer 0920-3257.
Bestelling: door storting op postgiro 4460315 van de AS te Moerkapelle.
Jaarabonnement: ƒ30,-; buiten Benelux ƒ35,-
Druk: Macula, Boskoop.
Zetwerk: Stichting Rode Emma, Amsterdam.
Adreswijzigingen: bij voorkeur per briefkaart, of per giro (verbeter het adres op de kaart) graag met vermelding van de postcode.
Reklamering: met vermelding van de laatste betaaldatum, als aangegeven in uw giro-administratie.
Nieuwe abonnementen: gaan in met het eerste nummer van de jaargang, tenzij anders aangegeven bij bestelling. Zonder opzegging worden abonnementen verlengd.
Redactie-adres: postbus 35061, 3005 DB Rotterdam.
Administratie-adres: postbus 43, 2750 AA Moerkapelle.
Redactie: Marius de Geus, Thom Holterman, Rudolf de Jong, Jaap van der Laan, Wim de Lobel, Bas Moreel, Hans Ramaer.
Verder werkten mee: Henny Buiting, Siebe Thissen, André van Well, Tom Welschen (gastredacteur), Peter Zegers.
Publikatie van een bijdrage impliceert niet dat daarin of daardoor redactionele standpunten worden weergegeven.

HET ITALIAANSE COMPLEX
De politieke partijen en het theater van de democratie

Tom Welschen

In de navolgende beschrijving van de recente geschiedenis van Italië staan de jaren zeventig centraal. Ter introductie behandel ik eerst de naoorlogse jaren om tenslotte ook kort de periode van de jaren tachtig te schetsen. In die verschillende periodes spelen niet voortdurend dezelfde politieke krachten een hoofdrol. Nadrukkelijk aanwezig is wel - tot begin jaren negentig - de christendemocratische partij Democrazia Cristiana (DC). De partij is onafgebroken spil van de regeringen die elkaar in hoog tempo opvolgden. Een betrekkelijk kleine groep van haar leiders keert voortdurend terug op de regeringszetels. Een grote rol speelt ook de communistische partij Partito Comunista Italiano (PCI), sinds 1948 steeds in de oppositie, maar in de jaren zeventig bijna regeringspartner van de DC. Het 'historisch compromis' tussen beide partijen loopt eind jaren zeventig stuk. De DC wisselt dan haar partner PCI in voor de socialistische Partito Socialista Italiano (PSI), hetgeen de laatste partij geen windeieren legt.

Buiten het parlement zien we vanaf eind jaren zestig actieve veranderingsgezinde buitenparlementaire bewegingen optreden. Eind jaren zeventig lossen ze op. In de hele naoorlogse periode is er verder sprake van grote activiteit, bedreven door niet-parlementaire behoudende krachten.
Wie de naoorlogse geschiedenis van Italië bekijkt, zal al snel tot het oordeel komen dat de vele gebeurtenissen niet zonder meer een rationele reeks vormen. Het gaat niet - alleen - om een reeks van acties en reacties die logisch op elkaar volgden in een gelijkmatig ritme. Het irrationele komt dan ook zeker aan bod in mijn verhaal. De lezer zal eigen schema's moeten afmeten aan het materiaal dat ik hier en vooral ook in mijn gelijknamige boek aandraag; materiaal dat tot nu toe op zijn minst onderbelicht is gebleven.

Vanaf de val van Mussolini werkten de partijen uit het verzet aan een democratische grondwet in een Constitutionele Assemblée. Op 1 januari 1948 trad deze in werking. Op dit moment is er een Bicamerale (een commissie van beide Kamers van het parlement) die de grondwet moet veranderen. De val van het fascisme is overigens noch structureel noch ideëel volledig geweest. De vertegenwoordigers van de politieke partijen die de strijd hadden aangebonden met het fascistische bewind meenden rekening te moeten houden met een aantal gegeven feiten. Ze zeiden het zeker niet hardop, maar eigenlijk gingen ze er van uit dat bepaalde elementen uit de fascistische periode - of dat nu personen of zaken betroffen - gehandhaafd konden blijven. Ze konden ook niet veel anders. In vitale sectoren van de samenleving waren rond 1945 de mensen die geheuld hadden met Mussolini in de meerderheid: in het onderwijs, bij justitie, onder de ondernemers en ga zo maar door. Al die 'foute' Italianen kon je - zo vonden zelfs de communistische leiders - niet zomaar opruimen of uitschakelen. Daar waar uiteenlopende partijen als de christendemocaten, de communisten, de diverse socialistische stromingen en de liberalen om een tafel gingen zitten, moest naar compromissen gezocht worden. Over ingrijpende veranderingen zouden ze het toch niet eens worden. Teveel onrust onder de bevolking zou het moeilijk maken om politiek leiding te geven.

De partijen besloten dit antifascisme naast een heleboel andere zaken in de grondwet vast te leggen. Maar een aantal nieuwe leiders calculeerde vanaf 1945 een fundamenteel gegeven in: er zouden zich invloedrijke krachten blijven manifesteren die de parlementaire spelregels ondergeschikt achtten aan de eigen regels. Naast de officiële regering zou een 'onderregering' (*sottogoverno*) blijven opereren. Het was beter je daar - ook al beschouwde je jezelf als democraat - op in te stellen. Vooral onder de christendemocraten waren er die de Italianen als 'politiek onrijp' beschouwden. Hoe konden de Italianen anders zo massaal achter een antidemocratische partij als de communistische PCI aan lopen? De voormannen van de communistische partij onder leiding van Togliatti toonden zich weliswaar na de val van het fascisme van hun gematigde kant en smoorden haarden van revolutionair elan in eigen gelederen. Maar dat ze zich zo zouden blijven opstellen, mocht je niet aannemen, aldus politici als Andreotti, Rumor, Leone, Fanfani en andere vooraanstaande christendemocraten.

De twee politieke partijen, de DC en de PCI, drukten met en ondanks elkaar een stempel op het Italië van na de oorlog. Drie jaar lang trokken ze werkelijk met elkaar op. Van 1945 tot 1948 zaten ze samen in de regering. In 1948 stapte de PCI voor decennialang uit de regeringsbanken na een nederlaag bij verkiezingen. De DC daarentegen behaalde de overwinning en leek niet uit de regering weg te branden. De twee partijen bestreden elkaar op veel fronten, maar hadden ook veel gemeen. Zoals hun uitgangspunt dat het politieke gezag in Italië niet zozeer aan de staat toebehoorde als wel aan de politieke partijen.

De politiek-ideologische uitgangspunten van de PCI waren vooral gebaseerd op de formules van Antonio Gramsci. Gramsci vond dat de partij het totale leven van zijn aanhangers moest gaan omvatten. Andere sociale of culturele organisaties werden door de partij overbodig gemaakt.[1] Voor de DC gold in de praktijk hetzelfde. De communistische partij PCI bleef vanaf 1948 dromen van een plaats in de regeringsbanken. De partijleiding was al lang niet meer ingesteld op een revolutie of een strijd op de barricades. Zij was er van overtuigd dat zonder een samenwerking met de christendemocraten geen verandering in de Italiaanse samenleving door te voeren was.[2] De DC was het daar mee eens. Beide partijen hielden nauwelijks rekening met een 'liberale' traditie in het maatschappelijk leven. Hun aanhang beleed openlijk hun aanhankelijkheid aan de ideologische principes van de partij. Andere factoren als 'markt' of 'overheid' speelden in beider visie geen rol van betekenis.

In de jaren van de Koude Oorlog werden de tegenstellingen tussen communisten en christendemocraten ogenschijnlijk op de spits gedreven. Vooraanstaande christendemocraten als de politicus Fanfani deden openlijk een beroep op bevriende ondernemers om de DC financieel te ondersteunen. Deze gelden moesten dienen om een dam tegen het oprukkende communisme op te werpen. Veel ondernemers gaven zonder veel morren toe aan dit verzoek.[3] En raakten er aan gewend hun ondernemingszaken met politieke te vermengen. Welke vermenging in belangrijke mate bijdroeg aan het langzaam voortwoekerend cliëntèlesysteem. In Zuid-Italië werd dit systeem het verst doorgevoerd. De DC steunde daar veelal op een (absolute) meerderheid. De partij creëerde er de voorwaarden voor een parasitaire economie met een 'staatsbourgeoisie' die zwaar tegen de politieke klasse aanleunde in plaats van samen te vallen met een ondernemende klasse.[4]

Volgens sommigen zijn de Zuid-Italianen niet geschikt voor de parlementaire democratie. Ze hechten meer waarde aan familiebanden en allerlei minder doorzichtige, in de loop der tijden gegroeide cliëntèle- en clannetwerken.[5] De vraag is of dat in alle opzichten ongunstig is en de netwerken niet hun eigen intrinsieke waarde kunnen hebben. Als de parlementaire democratie niet zo geschikt zou zijn voor de Italianen, misschien kunnen de netwerken dan vorm geven aan een alternatief systeem.

BUITENPARLEMENTAIR

Hoe dan ook, de leiding van de grote partijen had geen moment last van twijfel over de centrale rol die de politieke partijen toekwam. Voor een politicus als Aldo Moro gold (ik citeer een uitspraak gedaan op het DC-congres van

1962 in Napels): "*Het is de partij [...] die tot het kiezersvolk spreekt en die zichzelf aanbiedt als het werkelijk, blijvend referentiepunt voor de ontwikkeling van de beschaving en in de historische evolutie van het land*".[6]

De parlementaire democratie was voor beide partijen in wezen een *theater* waarin politieke besluiten *achteraf* een officieel karakter gegeven werd. Besluiten werden op de partijbureaus van tevoren genomen. Het systeem functioneerde op zijn eigen manier. Een grote mate van stabiliteit leek bereikt in de jaren zestig.

Toen kwamen de buitenparlementaire bewegingen van eind jaren zestig. DC en PCI bleken een aantal veranderingen in de samenleving niet voorzien te hebben. Hun achterban kalfde af door veranderingen in de economie en in de bevolkingssamenstelling. Nieuwe buitenparlementaire bewegingen vertolkten de geluiden van nieuwe groepen. Kortom, nieuwe thema's en nieuwe groepen die niet zonder meer aansloten bij de vertrouwde partijprogramma's deden opgeld. De DC en de PCI borduurden echter onverstoorbaar voort op de oude patronen. Ze toonden zich weinig gevoelig voor de onrust. Beide partijen bleven om elkaar heen draaien als partners die elkaar aftasten, zoekend naar een machtsevenwicht in de samenleving waarbij hun respectievelijke organisaties zo'n invloedrijke rol speelden. Geen wonder dat een aantal veranderingen van eind jaren zestig zoals de opleving van 'partijloos' activisme en syndicalisme zich leek af te spelen in een ander, nieuw deel van de samenleving waar de DC en de PCI er niet aan te pas kwamen. Overigens vormde de buitenparlementaire beweging bepaald geen eenheidsfront.

De bomontploffing van 12 december 1969 op de Landbouwbank van Piazza Fontana te Milaan die zeventien willekeurige burgers het leven kostte, vormde een korte maar bruuske onderbreking van het buitenparlementaire offensief dat tot wezenlijke veranderingen in de Italiaanse politiek en maatschappij leek te leiden. De aanslag vormde een voorlopig hoogtepunt in een heel ander offensief, namelijk dat van ultra-conservatieve krachten. Hun *strategie van de spanning* had al sinds het midden van de jaren zestig tot een reeks van complotten en gewelddaden geleid.

Maar de linkse bewegingen bleven actief. Organisaties uit eind jaren zestig als Lotta Continua (Voortdurende Strijd) en kort daarna van jongeren, autonomen, huisbezetters, vrouwen enzovoorts roerden zich luidruchtig. De PCI wist een deel van de achterban bij vlagen niet in toom te houden. PCI'ers deden zelfs mee met buitenparlementaire activiteiten. Hetgeen voor de secretaris van de PCI Berlinguer in 1976 aanleiding vormde om te stellen: "*We moeten waken tegen loze aanvallen, tegen campagnes en manoeuvres van onze tegenstanders [die Berlinguer op dat moment aan zijn linkerflank zag]; we moeten hen bestrijden zonder ook maar enigszins af te wijken van onze lijn [...] We moeten terugslaan met de argumenten en met de kracht van degene, die altijd de waarheid spreekt [...], van een partij, die weet, dat haar huidige politiek volledig in overeenstemming is met onze socialistische doeleinden*".[7]

De pers ondersteunde bijna eensluidend de afwijzende houding van de grote partijen tegenover het 'onparlementaire gebeuren' in wat men zag als de (linker)marge van de samenleving. Pers en partijen (nauw met elkaar ver-

weven) begrepen ook weinig van wat er gebeurde. Evenmin overigens wilden zij zich verdiepen in wat zich op het extreemrechtse buitenparlementaire front afspeelde. Als voorbeeld een passage uit een krant over de beweging van *autoriduttori* (mensen die zelfstandig tot verlaging van te betalen tarieven overgaan) ofwel over een 'jacquerie zonder vlag': *"Maar wie zijn het toch, die autoriduttori? Het is de vraag, die op dit moment door miljoenen burgers gesteld wordt; burgers, die Milaan verlamd hebben zien worden door guerrilla-acties en die bijna dagelijks in de kranten over hun 'proletarische onteigeningen' (in winkels) lezen. Een enkeling heeft hen in het gelaat gezien, toen men zondag naar de film ging. De 'autoriduttori' probeerden het publiek te overreden om niet 2500 lire voor een toegangskaartje te betalen. Hun acties zijn bliksemacties. Het lijkt er bijna op, dat de 'autoriduttori' geesten zijn, die vooral op vrije dagen vaste vorm aannemen. Ze onderscheiden zich niet van andere jongens en meisjes, die geen 'autoriduttori' zijn, wat betreft hun kleding. Ze zijn wel allemaal heel jong [...] De kracht van de 'autoriduttori' is wisselend, ondefinieerbaar, moeilijk vast te stellen..."*.[8]

Als de kranten en partijen zich wat meer in de achtergronden van dergelijke fenomenen verdiept hadden, was er misschien minder angstig op gereageerd. Zo ging het bij de autoriduttori veelal om groepen jongeren uit de voorsteden; omvangrijke wijken die in de jaren van economische vooruitgang uit de grond gestampt waren. Het ontbrak er aan voorzieningen, zeker voor de jongeren. Van hen was in de minder welvarende jaren zeventig een flink deel werkloos en zonder veel perspectief.

Het onderscheid tussen de partij-achtige groepen van eind jaren zestig en de nieuwe bewegingen van de jaren zeventig ontging pers en partijen al helemaal. Rond 1976 wilde een toenemend aantal activisten zich niet meer zonder meer aan de richtlijnen van hun organisatie houden; enigszins ironisch en overdreven gesteld: *"De ijzeren activisten, die om zeven uur 's ochtends voor de poorten van de fabrieken en de scholen neergepoot plachten te worden om de toespraak van hun respectievelijke secretaris op stencil uit te delen, hebben hun dwangneurose laten opgaan in de rook van 'hasj'"*.[9] Veel mensen - actief vanaf eind jaren zestig - maakten midden jaren zeventig de banden met hun organisatie losser. Ze prefereerden activiteiten waarbij ze meer aandacht aan culturele en persoonlijke zaken konden besteden. Groepen formeerden zich veelal rond een bepaald thema. De spraakverwarring onder linkse jongeren nam aldus toe. De partij als organisatiemodel, dat een groot deel van het leven van een activist beheerste, verloor onder hen aan aanhang en invloed.

Een organisatie als Lotta Continua (LC) die op het hoogtepunt van haar bestaan tussen 1969 en 1975 tienduizenden activisten telde en er een dagblad op na hield, worstelde al die jaren met de tegenstelling tussen de bewegingselementen in haar kringen en de wens van haar leiding om een *partij* te vormen. Over de doeleinden op wat langere termijn bleef de organisatie in het vage. LC had toen een streng arbeideristisch model met een vaag, libertair toekomstbeeld voor ogen. Lotta Continua was ontstaan onder de jonge immigranten uit Zuid-Italië die gedurende de jaren zestig geronseld waren voor de industrie in het Noorden. Samen met studenten en andere groepen vormden ze

een organisatie met het dagblad *Lotta Continua* waarbij zich veel mensen betrokken voelden. (In 1976 werd de organisatie ontbonden.)
De linksbuitenparlementaire organisaties dienden zich daadwerkelijk te beschermen tegen het geweld van de overheid en extreemrechts die zich van tijd tot tijd gezamenlijk tegen de linksradicalen keerden. De politieke partijen lieten zich indien nodig voorstaan op een antifascistische stellingname. Ze richtten zich daarbij voornamelijk op een 'mede-partij', de fascistische MSI. Als officiële strategie riepen ze een isolement van de MSI uit. Maar er waren veel meer reactionaire, de democratie ondermijnende activiteiten aan de rand of rechts van deze partij. In de eerste helft van de jaren zeventig hadden knokploegen van militante fascisten bijna vrij spel om zich op de linkse tegenstanders te storten.[10] De traditionele partijen verkondigden dat het ging om 'twee tegenovergestelde extremismes'. Ze suggereerden dat het om gelijksoortige tegenpolen ging, waar de 'fatsoenlijke' politieke partijen ver boven stonden.
Zoals gebruikelijk was bij de Italiaanse politieke groeperingen die zich op straat begaven, creëerden de buitenparlementaire groeperingen (samen veelal de 'Beweging' genoemd) omvangrijke ordediensten. Dergelijke ordediensten bestonden uit duizenden als één groep (of misschien is nog beter als één man) optredende activisten. In kringen van de Beweging groeide de frustratie over het uitblijven van enige positieve reactie van de partijen en van de overheid tegenover de buitenparlementaire groepen. Lotta Continua waarschuwde degenen die dan maar uit een ander, meer krachtdadig vaatje wilden tappen. Er waren immers bij enige exemplarische acties doden gevallen onder de activisten. Lotta Continua waarschuwde tegen militarisering van de Beweging.[11] Voor een kleine minderheid onder de activisten was deze waarschuwing echter aan dovemansoren gericht.

Een eigenschap van buitenparlementaire bewegingen is hun fluïde karakter. Naast organisaties als LC waren er de groepen die zich losmaakte uit de concurrerende organisatie Potere Operaio (Arbeidersmacht) en die vorm gingen geven aan de kringen van 'autonomen'. Voor deze autonomen leek het geweld geleidelijk aan van middel tot zelfbevestigend doel te worden. Ze gingen op zoek naar de confrontatie met de autoriteiten. In hun kringen ontstond het 'verspreide terrorisme' van hechte, steeds zelfstandiger optredende kernen die de te treffen doelen uitzochten om daarna toe te slaan. Op mensenlevens hadden ze het vóór 1977 daarbij nog niet gemunt. Dat gold min of meer ook voor de echte illegale linkse terroristen van wie de activiteiten rond 1976 over hun hoogtepunt heen leken te zijn. De Rode Brigades waren toen bijna volledig opgerold.

In de periode 1970-1976 waren de activiteiten van het extreemrechtse blok van een geheel ander kaliber.[12] Haar offensief vond plaats op twee niveaus, namelijk op straat: het intimiderend knokploeggeweld tegen politieke tegenstanders; en in de burelen: gedragen door mensen die vaak officieel in overheidsdienst of in partijpolitieke kringen verkeerden, maar die langs onofficiële wegen aanstuurden op een ruk naar rechts. Een dergelijke politieke verschuiving moest plaatsvinden door een regelrechte staatsgreep of op den duur

via het vormen van vertrouwensnetwerken als de vrijmetselaarsloge P2. Het ging hier om mensen in grijze pakken die er zeker bezwaar tegen hebben om het etiket fascist opgeplakt te krijgen en die niet gewend waren om hun arm gestrekt te heffen. Types als Licio Gelli van de P2 die proclameerde: "Het dient af gelopen te zijn met filosofieën en ideologieën". Het optreden op twee fronten was versterkt door de bomaanslag van Piazza Fontana in december 1969. Men kan stellen dat toen een deel van het staatsapparaat bewust ondergronds ging.[13]
Ondertussen probeerde de MSI (na de oorlog opgericht als voortzetting van het Mussolini-fascisme) van Almirante en Fini van twee walletjes te eten. Zij keek naar organisaties rechts (als Avanguardia Nazionale en Ordine Nuovo) en naar links (Democrazia Christiana). Almirante verklaarde begin jaren zeventig dat de MSI als moderne partij de tegenstelling van fascisme tegenover antifascisme ontstegen was.[14] Onder meer in 1972 riep hij echter ook op tot een fysiek treffen met de linkse tegenstanders.[15] Terwijl het rechtse geweld tot veel slachtoffers leidde had de berichtgeving in de pers voornamelijk een eenzijdige teneur, waarbij de meeste aandacht werd besteed aan het geweld van links. Op die manier ondersteunde zij de partijpolitieke orde.

In 1976 maakte de leider van de PCI Berlinguer - mede geïnspireerd door de goede verkiezingsresultaten van zijn partij dat jaar - de definitieve, fatale keuze voor het *historisch compromis* tussen DC en PCI. De PCI begon deel te nemen aan overleg over het regeringsbeleid, niet het minst wanneer het ging om de handhaving van de openbare orde. In de analyse van Marco Revelli wordt gesteld dat links zich geplaatst zag voor een fundamentele keuze: of men versnelde en verhevigde de crisis van het regime (=DC) door een linkse hegemonie na te streven of men aanvaardde het regime en haar ***partijcratie*** door als partner van de DC op te treden. Het laatste - de keuze van Berlinguer - hield in dat de PCI de definitieve scheiding tussen de partijpolitiek en de niet-partijpolitieke stromingen in de samenleving aanvaardde.[16] De PCI tolereerde of ondersteunde de speciale wetgeving van de jaren 1975-1980 die zich concentreerde op de ordehandhaving en - in theorie - de bestrijding van de voornaamste vormen van afwijkend gedrag. Daaronder vielen volgens de wetgever de gewone criminaliteit en extreem links en extreem rechts (de 'twee tegenovergestelde extremismes'); extremismes die men over één kam bleef scheren.[17]

Uit juridische kringen kwam al voor de behandeling van de wetten een stroom van kritiek op de gevolgen ervan. De wetten zouden in strijd zijn met de grondwet, volgens welke onder andere de gelijkheid van alle burgers gewaarborgd is. Het was niet te verwachten, dat de grotere bevoegdheden die de politie kreeg ter handhaving van de openbare orde, gelijkelijk tegen alle burgers, ongeacht uiterlijk, gedrag en dergelijke, gebruikt zouden worden. De roep om handhaving van de openbare orde die er van de massamedia uitging, zou een te sterke druk uitoefenen op rechter en aanklager en hen de mogelijkheid ontnemen om een objectief oordeel te vellen. Met name de openbaar aanklager leek met de wet in de hand steeds meer een spreekbuis te worden van de over-

heersende opvattingen der politieke partijen en van een deel van de publieke opinie, die vroegen om het extra hard aanpakken van bepaalde groepen; groepen, welke zich niet wensten neer te leggen bij de manier, waarop de politieke partijen hun gezag deden gelden. Daardoor werd het niet meer het wetboek dat richting gaf aan de straftoewijzing voor elke afzonderlijke overtreding en elke misdrijf, maar ontstonden er verschillende - politiek gemotiveerde - maatstaven voor (individuen uit) verschillende groepen.[18]

De partijen toonden zich niet gevoelig voor deze argumenten. In 1976 bleken de partijpolitieke kanalen definitief dicht te slibben. Linkse en rechtse buitenparlementaire krachten openden rechtstreeks de aanval op de symbolen van het partijpolitieke machtsblok. De problemen waar de Beweging de partijen mee confronteerde, werden als storend ervaren en door de partijen terzijde geschoven. Met de 'brengers van de slechte boodschap' diende wat de partijen betrof hetzelfde te gebeuren.

CONFRONTATIE

Extreemrechts opende in Rome het jaar 1977 met een offensief. Knokploegen verwondden een aantal linkse tegenstanders op het universiteitsterrein. De reactie liet niet op zich wachten. De universiteit van Rome werd bezet door een snel aanwassende menigte van jongeren van allerlei slag die er het epicentrum van de Beweging vestigden. De centrifugale krachten namen toe in de Beweging. In februari achtte de PCI in Rome de tijd gekomen om de jongeren de les te lezen. De partij stuurde haar vakbondsleider Lucio Lama naar de universiteit om de boodschap van het historisch compromis voor de jongeren uiteen te zetten. Lama werd vergezeld door een ordewacht van zo'n duizend man die al snel op de vuist ging met de meest militante jongeren. Het kwam tot hevige schermutselingen. 's Avonds ontruimden de ordehandhavers de universiteit.

In maart werd in Bologna Francesco Lorusso door de politie doodgeschoten. Het kwam tot ernstige ongeregeldheden in onder meer Bologna en Rome. In april kwam het tot een verdere escalatie: autonomen schoten in Rome vanaf een barricade een agent dood. Mei 1977: na het verbod van een manifestatie ontstonden in Rome grootscheepse rellen. De ordehandhavers droegen zonder meer bij aan het uit de hand lopen van de situatie. Grote groepen agenten in burger voerden charges uit, gooiden met stenen en schoten met scherp. Een jonge Romeinse vrouw, Giorgiana Masi, werd dodelijk getroffen. De media konden er in dit geval niet onder uit: het optreden van de ordehandhavers had escalerend gewerkt.[19]

Ondertussen vond op het extreemrechtse en extreemlinkse front een reorganisatie van de illegale activiteiten plaats. De extreemlinkse Rode Brigades waren onder een nieuwe leiding komen te staan. Deze besloot in 1977 het 'massafront' op te heffen. De groepen sympathisanten werden niet meer ingezet voor het plegen van propagandistische acties die het doel hadden brede bewegingen te laten escaleren. De sympathisanten werden meer en meer gereduceerd tot 'propagandisten onder de massa' van de nieuwe strategie van de leiding van de 'Strijdende Partij'. Deze leiding opende op militaire wijze de 'aanval op het hart van de staat'. Die culmineerde in de ontvoering van Aldo Moro, de toenmalige president van de

DC op 16 maart 1978. De ontvoering duurde tot 9 mei 1978. In die periode vond een ware propagandaslag plaats, waaraan de brieven die Moro schreef vanuit de plaats waar hij gegijzeld werd niet het minst toe bijdroegen. Moro pleitte voor een 'gevangenenruil'. Zijn persoon diende volgens hemzelf en volgens zijn familie geruild te worden voor een aantal gevangen linkse terroristen. Moro schrijft onder meer: *"Ik geloof, dat jullie je niet van deze vreselijke, beangstigende problemen betreffende mijn persoon en mijn familie kunnen afmaken (ook voor het oog van de geschiedenis) met het gemak, met de onverschilligheid en met het cynisme, dat jullie tot nu toe gedurende deze veertig dagen van vreselijke ontberingen aan de dag gelegd hebben [...] Is het mogelijk, dat jullie allemaal vanwege zogenaamde staatsredenen, die de een of ander jullie influistert, bijna als oplossing voor alle problemen van het Land mijn dood willen? [...] Ik denk aan de vele christendemocraten, die gewend zijn om de partij te vereenzelvigen met mijn persoon [...] Denk goed na, beste vrienden. Stelt je onafhankelijk op. Kijk niet naar morgen, maar naar overmorgen".*[20] En in een volgende brief: *"Ik herhaal: ik zal niemand vrijspreken en niemand rechtvaardigen. Met mij roept mijn familie om gehoor [...] Laat de DC niet denken, dat men het probleem heeft opgelost met de liquidatie van Moro".*[21]

De oproep van Moro was aan dovemansoren gericht. Het was volgens de meeste partijpolitici in het belang van het land, dat Moro's leven werd opgeofferd. Francesco Cossiga - tijdens de ontvoering minister van binnenlandse zaken - zou dat dertien jaar later ook openlijk toegeven: *"Gesteld voor de verschrikkelijke keuze tussen het leven van Moro en de waarden, waarin ik geloofde, koos ik voor de waarden van de Staat".*[22]

Het waren zeer weinigen die onder de druk van de politieke propagandaslag er een eigen mening op na bleven houden. Alessandro Silj publiceerde al in 1978 een boek waarin hij met name de berichtgeving over de ontvoering van Moro onder de loep nam. Silj beoordeelt het gedrag van 'de gevangene Moro' als volgt: "In een land van compromissen en handjeklap, van mafia en van corruptie, van doorlopende inbreuken op de letter en op de geest van de grondwet..., is het terecht, dat Moro niet wilde sterven [...] De brieven van Moro geven uitdrukking aan het werkelijk bestaande Italië, terwijl het Italië, dat politici en pers hebben beschreven en gedurende de 55 dagen van de ontvoering hebben hoog gehouden, niet bestaat. In dit opzicht is Moro tegelijkertijd eerlijk en realistisch geweest".[23] De Italiaanse politici hebben zich tijdens de ontvoering van hun meest hypocriete kant getoond.

De ontvoering had als belangrijk effect dat de politieke partijen de rijen meer dan ooit sloten. Een motie van vertrouwen voor de nieuw gevormde regering Andreotti werd nog op 16 maart mede door de PCI ondertekend en met overgrote meerderheid door beide Kamers van het parlement aangenomen. Tijdens de ontvoering volhardden PCI en DC in hun vastberaden stellingname. Om een andere (buitenlandse) waarnemer te citeren: *"De communisten [...] zagen het als hun plicht om ieder middel aan te grijpen om zich te distantiëren van dat andere communisme, namelijk dat van de BR. Met veel vertoon namen ze hun nieuwe rol van gestaalde verdedigers van de Staat, van de instituties, van de orde en van het wettig gezag op zich. De christendemocraten konden (afgezien van hun individuele gevoelens ten opzichte van hun ontvoerde*

leider) niet voor de communisten onderdoen. En zo ontbrandde een wedstrijd om aan te tonen wie van beide partijen zich het meest ongenaakbaar opstelde".[24] Een verdere verharding van het openbare ordebeleid, bepleit door Cossiga, werd dan ook door de DC en de PCI zonder aarzelen ondersteund. Onmiddellijk werd er door het parlement een wet aangenomen, die de politie meer bevoegdheden gaf om personen aan te houden en te ondervragen. Grootscheepse operaties van de ordehandhavers wakkerden de oorlogssfeer in het land aan.

De parlementaire luiken gingen definitief dicht, ook voor de legale buitenparlementaire oppositie. Volgens de partijen kon dat ook niet anders. Nog in 1980 - toen er nauwelijks meer sprake was van een linkse, buitenparlementaire en niet-terroristische beweging - gaf de 'schaduwminister' van de PCI in de jaren zeventig, Pecchioli, aan Lotta Continua te kennen geen enkele wroeging te hebben over de manier, waarop zijn partij de Beweging tegemoet getreden was: *"We hebben geprobeerd die beweging op democratisch terrein terug te duwen: daar zijn we niet in geslaagd. Ons strenge optreden tegenover de op ondermijning gerichte stellingnamen van de beweging heeft echter mede verhinderd dat zij een massabeweging is geworden".*[25]

Dat betekende in de praktijk: daar waar de PCI vanouds zijn wortels had in de samenleving oefende zij een fijnmazige controle uit op de bewegingen van haar achterban. Afwijkend gedrag en afwijkende ervaringen diende uit het collectief bewustzijn van links verwijderd te worden, desnoods met fysieke middelen. Het linkse terrorisme deed de rest om voor de dood in de pot te zorgen als het om bewegingsvrijheid voor vernieuwende bewegingen ging.[26]

De reorganisatie onder extreemrechtse kringen was nog verdergaand. Het 'gewapend spontanisme' van knokploegen van jongeren sloeg om in fascistisch terrorisme, op militaire leest geschoeid. Bekend zijn bijvoorbeeld Francesca Mambro en Giusva Fioravanti die er nog meer een organisatorisch verband aan gaven. Ze vermoordden enige medestanders die als 'niet volledig betrouwbaar' beschouwd werden. En doodden mensen vanwege hun 'linkse uiterlijk', als andere doelwitten even buiten bereik vielen. Hun kringen zochten in toenemende mate samenwerking met de georganiseerde criminaliteit. Daarnaast was er sprake van een toenemende verovering van sleutelposities in de samenleving door ultraconservatieve krachten die het land op onofficiële wijze probeerden te regeren (de zogenaamde 'onderregering'). Door hun optreden vielen een toenemend aantal slachtoffers; of 'geselecteerde' tegenstanders als 'linkse extremisten' en de magistraat Mario Amato (in juni 1980 werd hij bij een bushalte dood geschoten; Amato was in die tijd ongeveer de enige magistraat die zich systematisch met de acties van extreemrechts bezig hield). Of bij de blinde slachtingen zoals van augustus 1980 in het station van Bologna en van december 1984 (Bologna).

ANTICOMMUNISME

De vele voorvallen die pasten in het kader van een *strategie van de spanning* hebben hun stempel gedrukt op de naoorlogs geschiedenis van Italië. Bepaalde elitaire groepen in de Italiaanse maatschappij waren bereid met alle middelen de 'opmars van de communisten' het hoofd te bieden. Met hun stoken, intriges en het geweld van 'fascistische voorhoedes' (fascisten die vooral op

straat actief waren) probeerden ze alle radicale bewegingen, ongeacht hun politieke kleur, in discrediet te brengen. Hoofddoel daarbij was de publieke opinie rijp te maken voor totalitaire oplossingen ter behoud van de status quo en van hun eigen machtsposities. Deze elites zijn te onderscheiden in elementen die de strategie van de spanning creëerden, die haar tolereerden of die haar voor eigen machtsdoeleinden gebruikten zonder de handen openlijk vuil te maken. Daarvoor werden de fascisten gebruikt. Het fascistisch activisme verloor in de jaren tachtig ondertussen steeds meer haar ideologische principes en ging deels op in de georganiseerde misdaad. Zo konden de ultra-conservatieve elites, die hun heil in wezen vooral *buiten* de officiële instellingen en *buiten* de parlementaire democratie om proberen te zoeken, tegelijkertijd *binnen* de democratie en *binnen* de instellingen blijven profiteren van een aantal voorrechten, die verbonden zijn aan hun machtsposities. Let wel: slechts weinigen zijn voor hun activiteiten ter verantwoording geroepen, laat staan veroordeeld. De 'machteloze', linkse buitenparlementaire beweging had deze elites niets te bieden. De rechtse nietparlementaire beweging daarentegen wel.

De gematigde politieke partijen hebben de reactionaire elites in de praktijk bij deze 'coalitie-vorming' geen strobreed in de weg weten te leggen. Na de Tweede Wereldoorlog kwam de Koude Oorlog. In de politieke praktijk van de jaren zeventig en tachtig zijn de grondwettelijk vastgelegde antifascistische principes ondergeschikt gemaakt aan de anticommunistische principes van een aantal krachten in de Italiaanse samenleving; krachten die het niet zo nauw namen met de regels van de parlementaire democratie, die bij hun 'grensverleggende' activiteiten steeds verder op drift raakten en die daarbij aangemoedigd en ondersteund werden door een anticommunistisch samenwerkingsverband uit een aantal westerse landen. De Italiaanse parlementaire democratie heeft veel van haar geloofwaardigheid verspeeld, doordat zoveel verborgen is gebleven van de zaken, die een waarlijk open en eerlijk politiek systeem als systeem-vijandige activiteiten aangekaart en veroordeeld zou hebben. Ondertussen hebben de Italiaanse staat en partijcratie in de jaren zeventig en tachtig wel aan hen, die niet rechtstreeks deelnamen aan de partijpolitieke activiteiten, een gezicht getoond, dat als sterk en onkreukbaar moest overkomen. Die sterkte moest blijken uit de speciale wetgeving en uit de extra inzet van de ordehandhavers.

De bloedige bomaanslag op het station van Bologna op 2 augustus 1980 onderstreepte nog eens hoe volkomen verkeerd de politieke partijen hun prioriteiten gesteld hadden als het ging om de bestrijding van buitenparlementaire gedragingen. De 85 doden en 200 gewonden als gevolg van de aanslag zijn indirect het slachtoffer van de onwil van de democratische partijen om dynamische veranderingsgezinde elementen een kans te geven een rol te spelen in het maatschappelijk leven. Criminele en politieke buitenparlementaire krachten van rechts onderstreepten met de aanslag dat zij de vrijheid van opereren die ze tot dan toe genoten hadden wensten te behouden. Het zou nog enige jaren duren voordat de politieke machthebbers deze boodschap begrepen die kort samengevat luidde: "als jullie het ons niet te moeilijk maken om onze in-

vloed in klinkende munt om te zetten, zullen we jullie eveneens in jullie waarde laten en zelfs laten delen in onze voorspoed". Een golf van aanslagen tegen politici, magistraten en ordehandhavers moest begin jaren tachtig dit tweede 'compromis' af dwingen. Het was dit keer echter de partijpolitiek, de DC voorop, die daarbij macht moest inleveren aan de 'onderregering' van het land.

Er waren geen veranderingsgezinde krachten meer die op buitenparlementair terrein een tegenwicht van betekenis konden bieden aan de totalitaire pretenties van partijen en onderregering. De socialist Craxi zou in de jaren tachtig de aanzet geven om van de parlementaire en partijpolitieke nood een deugd te maken. Daarbij zou de partijpolitiek haar invloed wel moeten delen met de 'onderregering'. Craxi was in 1976 tot secretaris van de socialistische PSI gekozen. Zijn politiek werd aanvankelijk vooral bepaald door de wil om zich te onderscheiden van de grotere PCI. Het ging dus meer om een tactisch dan om een principieel onderscheid. Craxi's ster begon pas goed te rijzen toen in 1979 voor de PCI het historisch compromis toch een onhaalbare kaart bleek en de partij meer afstand nam van de DC. De christendemocraten ruilden de PCI in voor de PSI om haar regeringsbeleid mee uit te stippelen. Craxi nam de methodes van de DC over. Hij ontpopte zich in de jaren tachtig als een politicus voor wie de politieke macht veel waard was. Moderne politici konden het volgens hem goed stellen zonder morele en ideologische principes (een idee dat eveneens sterk leefde bij de onderregering). De tendens die toch al typerend was voor de Italiaanse parlementaire democratie om het parlement tot een theater te reduceren, waarin tussen de partijpolitici overeengekomen besluiten in het openbaar bekrachtigd werden, die tendens werd bepalend voor het politieke bedrijf in de periode Craxi. Craxi werd midden jaren tachtig premier. Hij droomde ervan president te worden en die functie tot de spil van het politieke systeem te maken.

De PSI bleek onder zijn leiding naar het andere uiterste van de harde 'realpolitik' door te schieten. Meer nog dan daarvoor maakten de Italiaanse politieke partijen van een aantal ongeschreven, niet-parlementaire regels de politieke praktijk. Het gaat hier om ongeschreven, maar algemeen erkende en 'beleefde' regels. Die regels doordrenkten het maatschappelijk verkeer op vele niveaus: van het hoogste parlementaire en regeringsniveau tot aan de lagere, meer informele, maar voor het - fundamenteel hiërarchische - cliëntèlesysteem onmisbare niveaus. Het cliëntèlesysteem kent eigen regels. De vele betrokkenen die er in meedraaien zijn eerder op eigen voordeel uit dan op dat van de gemeenschap. Doordat zeer velen zich zo afhankelijk opstellen van de protectie der politieke partijen neemt hun verantwoordelijkheidsgevoel ten opzichte van de publieke zaak of gemeenschap af. Men richt zich naar enkele gezaghebbende personen.

Hand in hand met het cliëntèlesysteem gaat dat van de steekpenningen ('tangenti'). De regels voor het vaststellen ervan zijn eveneens ongeschreven: ze zijn immers volkomen illegaal en tegen de wet. In principe zijn ze echter uiterst eenvoudig: degene, die - op wat voor niveau dan ook - een politieke functie bekleedt, via welke banen, geld of

werkopdrachten verdeeld worden, heeft over het algemeen te kiezen uit meerdere (zo niet talloze) gegadigden. Eén manier om een keuze uit die gegadigden te maken is hun politieke voorkeur af te meten aan de eigen politieke kleur. Menig gegadigde zal zijn voorkeur bijkleuren al naar gelang de functionaris van wie hij zijn heil verwacht. Een tweede maatstaf is dan de financiële: een aardigheidje onder tafel geschoven kan het de machtsbekledende functionaris minder moeilijk maken om tot een keuze te komen. Smeergeld kan wonderen doen en bergen papier verzetten.

Het systeem had zich zo wijdverbreid, dat deze extra uitgaven in de jaren tachtig vaak opdoken in de kosten-baten berekeningen van alle mogelijke projecten, weliswaar onder een andere naam (zoals 'onvoorziene uitgaven'). Van hoog tot laag kon men baat hebben bij dit systeem. Dat was één van de redenen dat menig Italiaans burger niet leek wakker te liggen van de vele steekpenningenschandalen. De schandalen en corruptie worden immers zozeer als een gegeven beschouwd dat zij geen moment een serieus onderwerp in de politiek of bij verkiezingen vormen. Wat dat betreft lijkt er in de jaren zeventig en tachtig een geest van berusting ('het hoort nu eenmaal bij het politieke spel') onder de bevolking te zijn gaan heersen. Die geest past bij de ogenschijnlijk toenemende depolitisering van de samenleving, die vooral in de jaren tachtig terrein won. De Italianen leerden de parlementaire politiek te zien als een kruiwagen, niet als een in principe ordenend systeem.

Eind jaren tachtig leek de partijcratie op deze wijze de Italiaanse maatschappij tot in vele kleine onderdelen naar haar hand gezet, ja, ingelijfd te hebben. De partijkanalen waren de kanalen geworden waarlangs de Italiaanse maatschappij georganiseerd werd en zich voortbewoog. Het systeem bepaalde zelfs het straatbeeld, als men in aanmerking neemt dat ook elementen als de kerken, georganiseerde misdaad, massamedia, vrije tijdsbesteding, vrijwilligerswerk, het coöperatiewezen enz. bij dit systeem betrokken waren.

JUSTITIE

Al in de jaren zeventig waren massamedia, overheid en politieke partijen bijna volledig met elkaar vergroeid. De partijcratie wenste alle 'nationale gelederen' te sluiten om zo het hoofd te bieden aan de staatsondermijnende activiteiten van 'de terroristen'. De partijcratie bleef niet gesteld op berichtgeving die haar gezicht en dat van de staat kon schaden, ook toen de politieke onrust over haar hoogtepunt heen was. Een beperkt aantal media berichtte in de jaren tachtig over de steeds maar toenemende corruptie-schandalen, waarbij met name DC en PSI betrokken waren.

Dat het politieke systeem van de partijcratie begin jaren negentig in een crisis geraakte en tot - vooral personele - politieke veranderingen noodzaakte, is niet het werk van een politieke oppositie geweest. De voornaamste oppositiepartij PDS (opvolger van de PCI) worstelde in die tijd met een diepgaande identiteitscrisis. De crisis van de partijcratie werd veroorzaakt door het consequente optreden van rechters tegen een groot aantal corrupte politici (en ondernemers). Men zou kunnen zeggen dat de rechterlijke macht hiermee - zoals in de jaren zeventig - de functies van de politiek en van andere overheidsorganen voor een deel overgenomen heeft. De realiteit is dat de minst gecorrum-

peerde staatsdienst, de magistratuur, zo een einde heeft gemaakt aan de cynische opstelling waar de DC en de PSI sinds de ontvoering van Aldo Moro in 1978 blijk van hebben gegeven.
Eén oude partij, namelijk de fascistische MSI - en daarin met name de stroming van Fini - profiteerde in 1993 sterk van het uiteenvallen van de DC. De voormalige rechtervleugel van de DC zocht zijn toevlucht tot de creatie van Fini cum suis, de Alleanza Nazionale, een overkoepelende organisatie van de MSI.[27] Daarentegen hield de 'onderregering' zich onder meer bezig met het in discrediet brengen van het boegbeeld van de onkreukbare justie Di Pietro.

Concluderend: de bestaande politieke ordening in Italië heeft aan de ene kant een sterke greep op het maatschappelijk leven en op de organisatie van de samenleving. Aan de andere kant vallen bepaalde delen van de Italiaanse samenleving kennelijk buiten de reikwijdte van de Italiaanse parlementaire democratie, waardoor er ruimte blijft voor alle mogelijke niet-parlementaire krachten. Het klimaat lijkt nog het minst gunstig voor de meer progressieve buitenparlementaire bewegingen. Een hernieuwde confrontatie tussen hen en het partijsysteem lijkt dan niet uit te sluiten. Maar dat geldt ook voor de conservatieve Lega Nord; een partij waarin de spanning tussen het parlementair en het buitenparlementair politiek bedrijf op een nieuwe manier tot uiting komt.

Niet zelden worden mensen die een grote belangstelling voor Italië aan de dag leggen gedreven door gemengde gevoelens: naast de grote waardering voor een aantal waardevolle elementen in de Italiaanse maatschappij en cultuur is er ook twijfel en zelfs afkeer. Het bovenstaande kan duidelijk maken waar de laatste gevoelens door gewekt worden. Dat meestal toch het positieve overwint, is niet het minst het resultaat van de grote veerkracht van de Italianen die ondanks de vele wantoestanden met grote energie werken aan nieuwe ontwikkelingen op velerlei gebied. Dat grote vertrouwen in de toekomst van veel Italianen vormt in zekere zin het spiegelbeeld van het grote vermogen om zaken uit het verleden (en vooral de meer zwarte voorvallen) te vergeten. Het laatste vermogen treft men in alle geledingen aan. Toen de nieuwe minister van Binnenlandse Zaken, de postcommunist Giorgio Napolitano, in het voorjaar van 1996 het ministerie binnentrad, liet hij zich ontvallen: "*Dit is een ministerie met een formidabele politieke traditie en met een solide bestuurlijke structuur. Ik wil zo snel mogelijk contact krijgen met dit stuk realiteit en ook hier garant staan voor wat de regering Prodi overal wil nastreven, namelijk continuïteit en hervormingen*".[28] Let wel: het gaat hier om het ministerie van Cossiga en van sommige afdelingen als het Dipartimento d'Affari Riservati; een afdeling die een actieve bijdrage heeft geleverd aan de strategie van de spanning. En waarvan in de herfst van 1996 nog enige duizenden persoonsdossiers gevonden zijn; dossiers van min of meer vooraanstaande Italianen die op volkomen illegale wijze tot aan 1995 bijgehouden waren.

Men spreekt momenteel wel van 'la storia incompiuta', ofwel 'de onvoltooide geschiedenis'. Er is een heleboel blijven liggen uit de jaren zeventig, waar soms het eerste woord nog over gezegd moet worden. In juli 1996 en in de eerste

maanden van 1997 stonden de Italiaanse kranten weer vol met de jaren zeventig. Er was het geval van de moord op een ex-leider van Lotta Continua, Mauro Rostagno. Kranten maakten van de gelegenheid gebruik om Lotta Continua alsnog als een filo-terroristische organisatie af te schilderen. Er was de arrestatie van vier fascisten in verband met de bomaanslag van Piazza Fontana achttien jaar geleden. Er is de zaak Calabresi (zie elders in dit nummer).

Als het gaat om de strategie van de spanning heeft justitie het helaas nu juist wèl vaak laten afweten. Er zijn vele voorbeelden van betrokkenen die uiteindelijk de dans weten te ontspringen. Zo is de oprichter van de beruchte vrijmetselaarsloge P2, Licio Gelli, in november 1996 definitief van de meeste beschuldigingen vrij gesproken. En door de postcommunist Napolitano hebben we nog weinig of geen activiteit ondernomen zien worden om de onderste anticommunistische steen boven te zien halen.

In kringen van postcommunisten is pas zeer recentelijk (twintig jaar na dato) enige zelfkritiek geuit op de keuze voor het historisch compromis. Miriam Mafia wijdde er in juli en augustus 1996 enige commentaren in *la Repubblica* aan onder het motto 'dimentichiamo Berlinguer', laten we Berlinguer - de communistische leider van het historisch compromis - vergeten. Onder de titel *Dimenticare Berlinguer* is eind 1996 een pamflet van haar hand uitgekomen (bij de uitgeverij Donzelli). Wellicht maken we het deze eeuw nog mee dat men in kringen van de postcommunisten terugkomt op de stellingnamen tegenover de buitenparlementaire bewegingen van de jaren zeventig.

Italië blijft hoe dan ook een politiek laboratorium waar zowel pre-parlementaire als postparlementaire politiek een rol lijkt te spelen, maar het is in toenemende mate ook een Europees land. Daarom schreef ik ook eerder dat de Italiaanse crisis een Europese dimensie heeft.[29]

NOTEN

(1) Zie onder meer zijn *Note sul Machiavelli*. - (2) Zie onder meer G. Galli, *Storia della DC*, Laterza 1978, p. 61. - (3) Ibid., p. 177. - (4) Ibid., p. 249-250. - (5) Zie bijvoorbeeld R.D. Putnam, *Making democracy work*, Princeton University Press 1993. - (6) Geciteerd in G. Galli/A. Prandi, *Patterns of political participation in Italy*, Yale University Press, New Haven and London 1970, p. 260. - (7) In *Unità* 19-10-76. - (8) *Corriere della Sera* 9-12-76. - (9) In G. Martignoni, *Il diritto all'odio*, Bertani, Verona 1977, p. 23. - (10) Zie T. Welschen, *Het Italiaanse complex*, Bussum 1996, onder meer hoofdstuk 4. - (11) Onder meer *Lotta Continua* 10-4-76. - (12) T. Welschen, *o.c.*, hoofdstukken 2, 4 en 8. - (13) Marco Revelli, *Due Destre*, Bollati Boringhieri, Torino 1996, p. 22. - (14) P. Ignazi, *Postfascisti?*, Il Mulino, Bologna 1994, p. 41. - (15) *Lotta Continua* 26-8-72. - (16) Marco Revelli, *o.c.*, p. 25. - (17) In de praktijk hadden de bestrijding van de georganiseerde misdaad en van de diverse ultrarechtse ondernemingen de minste prioriteit. - (18) T. Welschen, *o.c.*, hoofdstuk 5.3.1 Wetgeving in Italië. - (19) Onder meer *Corriere della Sera* en *la Repubblica* 13-5-77. - (20) In G. Bocca, *Noi terroristi*, Garzanti, Milano 1985, pp. 225-226. - (21) *Corriere della Sera* 25-4-78. - (22) *la Repubblica* 25-7-91. - (23) A. Silj, *B.R.-STATO. Lo scontro spettacolo nella stampa*, Vallecchi, Firenze 1978, p. 213. - (24) R. Katz, 'Da 'i giorni dell'ira'; in: *Il Caso Moro*, Tullio Pironti, Napoli 1987, p. 13. - (25) Geciteerd in *Unità* 14-4-80. - (26) Zoals ook onder anderen Marco Revelli constateert, *o.c.*, p. 28. - (27) P. Ignazi, *Postfascisti*, Dal MSI a AN, 1994. - (28) *la Repubblica* 19-05-96. - (29) *NRC-Handelsblad* 22-12-92.

DE STAD ALS WERKPLAATS*
Wat we van Italië kunnen leren

Colin Ward

1

De ironie van de huidige trends in overheidswerkgelegenheid wordt goed beschreven door Peter Hall, die opmerkt dat als er druk is om de kosten te verlagen "... het onvermijdelijk resultaat het teloor gaan is van die bepaalde diensten die tot de oudste en meest wezenlijk functies van het lokaal apparaat behoren, zoals het onderhoud van straten... De paradox ontstaat dat deze diensten nu slechter functioneren dan toen we veel armer waren en de overheid veel minder omvangrijk. Toevallig zijn dit net de diensten waarvan de kwaliteit van ons gewone burgerbestaan zo afhangt".[1]

De verschrikkelijke ironie is dat, toen de eenvoudigste milieuvriendelijke banen die mensen hadden kunnen helpen die hun werk kwijtraakten tijdens de teloorgang van de traditionele arbeidsmarkt in de jaren 1970-1980, die banen ophielden te bestaan. Dit is waarom het nuttig is om duidelijk te maken dat de werkloosheidservaringen in Britse steden tegenovergesteld zijn aan die in Italiaanse steden. Dezelfde wereldwijde trends hebben beide beïnvloed, maar de resultaten zijn erg verschillend geweest. "Tussen 1960 en 1981 verloren de verstedelijkte gebieden 1,7 miljoen van de 2,1 miljoen fabrieksbanen die in Engeland als geheel verloren gingen... Regeringspolitiek, samen met toenemend competetieve externe omstandigheden, hebben geleid tot sluiting van capaciteit en ontslagen. Op breder niveau heeft de restrictieve macro-economische politiek substantieel bijgedragen tot de neergang van de produktie in de vroege jaren tachtig en de plotselinge stijging van de werkloosheid: 1,2 miljoen fabrieksbanen gingen verloren alleen al in de jaren 1980-1982".[2]
Rond 1985 kon Londen "de dubieuze eer opeisen de grootste concentratie werklozen in de moderne industriële wereld te bezitten. In relatieve termen waren echter de grote noordelijke steden als Manchester, Liverpool en Newcastle veel slechter af".[3]
Kleine ondernemingen werden door de politici en de economen tientallen jaren lang genegeerd ondanks een onthullend overheidsrapport van jaren eerder waarin de kleine onderneming werd gezien als "de traditionele voedingsbodem voor nieuwe industrieën - innovatie met hoofdletters" en opgemerkt werd dat technische veranderingen kleinschalige ondernemingen hoogst economisch maakten, maar tegelijkertijd werd vastgesteld dat "in de fabricage het aandeel van kleine ondernemin-

* Dit artikel is een enigszins bekorte vertaling (door André van Well) van 'Can they make jobs too? The Italian lesson' in: Colin Ward, *Welcome thinner city. Urban survival in the 1990's*, Londen 1989 (Bedfort Square Press).

gen qua werkgelegenheid en produktie significant en bijna continu is gedaald sinds het midden van de jaren twintig".[4] Het vernietigende verlies van industriële banen in de jaren zeventig en tachtig leidden tot een plotselinge golf in belangstelling en bezorgdheid voor de kleine onderneming.

Experts bekeken de gebeurtenissen met een zeker sardonisch genoegen. In de woorden van David Watkins en zijn collega's van de Manchester Business School: "Beide grote politieke partijen onderschreven in de jaren zestig en begin zeventig een standpunt over de industrie dat er, in het kort gezegd, op neerkwam dat groter beter was. Schaalvergroting van de economie in produktie, financiële dienstverlening en markten werd gezocht in de overtuiging dat alleen door de opbouw van organisaties van internationaal competitieve grootte de Britse industrie voorspoedig kon opereren op de wereldmarkt. De belangrijkste politieke vragen gingen meer over bezit en controle van de Britse industrie, die er waren om eeuwigdurende groei en welvaart te brengen, dan over hun ontstaan en ontwikkeling... maar het is duidelijk geworden dat de commando-hoogten van bezit en controle minder formidabel en minder attractief ogen dan ze eens deden. Velen ervan zijn bedwongen door buitenlandse klimmers, sommige beroemde pieken zijn bij aardbevingen teloor gegaan ... Geen wonder dat zoveel gevestigde belangen nieuwe uitdagingen zien in de dalen".[5]

Ze waarschuwden ook dat we teleurgesteld zouden zijn indien we zouden geloven dat meer dan een klein percentage van de toen drie miljoen werklozen zouden kunnen worden "ingeschakeld op korte termijn, zelfs met uitvoerige training. Op zijn best kan men hopen op kleine wonderen van kleine firma's".[5]

Desalniettemin poogden een aantal maatregelen van de centrale en lokale overheid kleine ondernemingen te stimuleren. De meest interessante daarvan zijn tevens de meest bescheiden. Enterprise Allowance werd gestart om de absurditeit te vermijden dat werklozen vervolgd werden wegens fraude als ze ondersteuning bleven aanvragen terwijl ze hun eigen bedrijfje probeerden te starten. Dikwijls heeft dat gewerkt, tegen minimale kosten voor de schatkist. Het verschil tussen een sociale uitkering en een jaar Enterprise Allowance is zo klein dat zelfs mislukking weinig kost, hoe treurig ook voor de persoon in kwestie. Verschillenden van degenen die mislukten, evenals van de geslaagden, hebben me verteld van de grote waarde als leerervaring over zelfwerkzaamheid, de valkuilen en mogelijkheden.

De andere interessante onderneming is de gemeenschapswerkplaats. Dit is geen deel van werkgelegenheid creëerende politiek, maar een plaatselijk initiatief, in verschillende steden opgezet door mensen die ervaren hadden dat er gebrek aan ruimte en toegang tot werktuigen is. Omdat iedere stad leegstaande gebouwen heeft, zochten ze een plek waar werkbanken en machines geïnstalleerd konden worden en expertise kon worden ingebracht om mensen in staat te stellen hun eigen motorreparaties uit te voeren of meubels en speelgoed te maken. Fondsen werden gevonden bij lokale overheden, particulieren en het Community Program van de regering. Zulke ondernemingen zijn dikwijls een zegen geweest voor werklo-

zen die nieuwe vaardigheden op hebben gedaan. De regels sluiten meestal het gebruik van het gebouw voor winstgevende ondernemingen uit. Gelukkig wordt deze regels dikwijls ontdoken. Iedereen die bij deze ondernemingen betrokken is, is overtuigd van hun nut en mogelijkheden. Maar de regering kondigde abrupt aan dat met de invoering van Employment Training de bekostiging van het Community Program zou eindigen. Alle Community Program projecten, inclusief enige gemeenschapswerkplaatsen, werd de mogelijkheid geboden over te gaan naar Employment Training, maar rond 45 procent was niet in staat of onwillig dit te doen, of kon geen manier vinden om aan de Employment Training regels te voldoen.

In Engeland zijn we buitengewoon onsuccesvol geweest om vervanging te vinden voor stedelijke industriële banen die verloren zijn gegaan. Er wordt vagelijk aangenomen, juist zoals bij de 'herleving' van de Amerikaanse steden, dat de nieuwe commerciële, financiële en toeristische ontwikkelingen een uitbreiding van dienstensector teweeg zal brengen. Dat is ook het geval, maar voor lonen die te laag zijn om de huidige huren op te brengen. De Amerikaanse minister voor huisvesting en stedelijke ontwikkeling spreidde een onthullend gebrek aan vertrouwdheid met de horeca ten toon door te stellen dat veel grote koks als afwasser waren begonnen.[6] Waar je ook gaat in de industriële steden van Engeland en de Verenigde Staten, zie je bijna geruïneerde of lege fabrieken en een variëteit aan onze huidige wanhopige alternatieven voor de industrie: tuinfeesten, conferentiecentra, winkelcentra, themaparken en aquaria of musea van ons industrieel erfgoed. Alles, in feite behalve de mogelijkheid om betrokken te raken bij ofwel sociaal nuttig of produktief werk.

2

De ervaringen in Italië zijn anders en deden me terug denken aan Lewis Mumfords lofrede op Kropotkins *Velden, Fabrieken en Werkplaatsen.* Mumford merkt op dat "Kropotkin voorzag wat vele grote bedrijven pas gedurende de Tweede Wereldoorlog zouden ontdekken; namelijk dat het spreiden van industriële activiteiten in 'stukjes en beetjes' dikwijls de reputatie van de economische theorieën van grootschaligheid, de industriële tendens die andere vormen van stedelijke grootschaligheid rechtvaardigt, twijfelachtig maakt. Hoe fijner de technologie, hoe groter de vraag naar menselijk initiatief en vaardigheid zoals die in de kleine werkplaats voorkomt. Effectief transport en fijnmazige organisatie waren dikwijls superieur aan het eenvoudig bijeen plempen van industrie onder een dak".[7]

Ik benadruk deze observatie uit 1961 over een boek dat voor het eerst werd uitgegeven in 1899, eenvoudig omdat ik in de literatuur van de Britse industriële technologie en management tevergeefs heb gezocht om een dergelijk inzicht te vinden. De effecten van deze vorm van inzicht waren in Italië waarschijnlijk ook onverwacht, want een Amerikaanse studie van de Italiaanse industrie en haar betekenis voor de rest van de wereld legt uit dat "wat vervolgens gebeurde managers, vakbonden, arbeiders en ambtenaren volkomen verraste. De mini-gieterijen in Brescia werkten minstens zo snel als hun Amerikaanse tegenpolen; de landbouw- en constructie-materialenindustrie in Emilia-

Romagna produceerde moderne hydraulisch gestuurde apparatuur ... Het loonpeil in gebieden als Emilia-Romagna (waar nauwelijks grote bedrijven waren en een verscheidenheid van kleine bedrijfjes) steeg tot het peil in Piedmont, de meest geïndustrialiseerde regio in Italië. Gelijktijdig daalde het werkloosheidspeil ... Een teken van de welvaart van de nieuwe kleine bedrijvensector was de stijging van Modena - de hoofdstad van de gedecentraliseerde economie - op de ranglijst van provinciale welvaart".[8]

Ik citeer deze belangrijke vondst omdat ik bijna was overgehaald tot het Britse standpunt, gedeeld door politiek links en rechts, dat er iets onvermijdelijks was in de dood van de Britse industrie, terwijl zelfs voor mij de Kropotkiniaanse revolutie in schaalgrootte pas op een tijdstip in de toekomst zou komen. In feite was de grootste lege fabriek die ik ooit gezien heb het bijna een kilometer lange Fiat-gebouw in Lingotto (Turijn). Een klein deel ervan is omgebouwd tot een conferentiecentrum, maar daar eindigt de overeenkomst met onze Britse industriële begraafplaatsen. Want de taxichauffeur die mij rondreed (moet ik er nog bij zeggen, een vroegere Fiat-medewerker?) reed mij ook langs de nieuwe industriële voorsteden met honderden kleine werkplaatsen. Daar werken vroegere medewerkers met subcontracten voor eigen rekening - niet alleen voor de nieuwe Fiat-fabriek waar auto's zogenaamd 'handgemaakt door robots' worden, maar ook voor verschillende andere bedrijven - of ze maken eenvoudig produkten waar ze een markt voor gevonden hebben. Zelfs in het centrum van Turijn kom je langs tientallen kleine werkplaatsen op het gebied van metaalwaren.

Er zijn verschillende manieren om de veranderingen in de Italiaanse industrie te interpreteren. Sommige waarnemers zien dit proces als de ultieme triomf van het internationale kapitaal in het uiteenslaan van het georganiseerde industrieproletariaat: "In de late jaren zestig bereikten de arbeiders een hoog niveau van strijdbaarheid die direct de winstgevendheid van de ondernemingen bedreigde, en het management ondernam een serie strategische stappen om de verstoringen door militante werkers te verminderen".[9] Dit is zeker een deel van de waarheid. Sinds de staking van 1980 hebben 60.000 arbeiders Fiat verlaten. De regionale secretaris van de vakbond CGIL, Pietro Marcenaro, vertelde me dat "toentertijd niemand wist wie er won, maar nu weten we dat Fiat gewonnen heeft".

Anderen zien de veranderingen als onvermijdelijk en wenselijk. Richard Hatch van het Centre for Urban Reindustrialisation Studies in New Jersey ziet het in exact dezelfde termen als Lewis Mumfords verslag van de visie van Kropotkin: "Het is gebaseerd op een groot aantal zeer kleine flexibele ondernemingen die afhankelijk zijn van breed opgeleide mensen en meervoudig bruikbare machines. Toeleveringsproducenten werken samen in wisselende combinaties om complexe fabricagetaken voor groter wordende markten te vervaardigen. Deze firma's combineren snelle innovatie met een hoge graad van democratie op de werkvloer".[10]

Hij benadrukt ook het civiele belang van deze ontwikkeling: "Ze neigen ertoe zich te vestigen in buurten waar wonen en werken geïntegreerd zijn. Hun groei is het doel van planningspolitiek, architectonische interventies en stedelijke investeringen geweest, met

een mooie opbrengst qua duurzame economische groei en levendige stedelijke centra".[10]
Wijlen George Benello vond gelijktijdig in de 'industriële renaissance' van Noord-Oost- en Centraal-Italië "een model dat werkte, in minder dan dertig jaar geen honderden maar letterlijk honderdduizenden kleinschalige bedrijfjes creëerend, het qua produktie winnend van conventioneel geleide bedrijven en werk verschaffend waar kennis, verantwoordelijkheid en vakmanschap van de democratisch georganiseerde werkkrachten werd verlangd". Hij was "... verbaasd over de combinatie van vooruitstrevend ontwerp en produktietechnologie met werk op menselijke schaal en door de mate en verscheidenheid van geïntegreerde en samenwerkende activiteit binnen dit netwerk. Kleine steden, zoals Modena, hebben 'ambachtelijke centra' - buurtschappen waar produktieplekken en woongedeelten binnen loop- en fietsafstand zijn, waar technische scholen voor de werklozen direct in de nieuw ontstane bedrijven uitmonden en waar kleine bedrijven die computertechnieken gebruiken clusteren om complexe produkten te vervaardigen".[11]
Dit zijn krachtige uitspraken, maar ik zag veel bewijzen om ze te ondersteunen. Het eerste dat mij verbaasde in Ennio Mazzanti's werkplaats die ik in Bologna bezocht was dat zijn gereedschap honderduizenden guldens waard moest zijn. Hij vertelde me dat hij meer dan tien jaar aan een draaibank in een motorfietsenfabriek had gewerkt en toen een draaibank en een verticale boormachine had gekocht om voor zichzelf te beginnen. Ze staan nog steeds in een hoek van de werkplaats, klaar voor een eenvoudig karwei. Nu - met gebruik van grote, horizontale boormachines (Zwitsers, Duits en Brits) - boren hij en zijn zoon en drie medewerkers precisiegaten ("met spiegelafwerking", legde hij uit) als toeleveranciers. De delen worden dan afgeleverd bij de fabrikanten. "Maar veronderstel dat ze naar een andere, goedkopere specialist gaan?" vroeg ik. "Daar zit ik niet mee" antwoordde hij. "Ik werk voor vijf verschillende firma's en kan altijd meer werk aannemen". Als de vloed van langlopende orders opdroogde, zouden er altijd genoeg kleine karweitjes overblijven om zijn lening af te betalen (hij verwachtte dat hij iedere machine in tien jaar kon betalen) en de bijkomende kosten waren laag. Hij werkt 10 uur per dag; zijn medewerkers bepalen zelf hun daglengte. Hij betaalt dezelfde lonen als iedere andere technische firma in Emilia-Romagna en hoeft niet wakker te liggen van de papierwinkel, die gedaan wordt via computerapparatuur die door een coöperatie waar hij lid van is wordt beheerd.

3

Er zijn natuurlijk redenen voor de verbazingwekkende manier waarop de kleine-werkplaatseconomie groeit. Wat er ook bij de centrale regering in Rome gebeurt, er is altijd overeenstemming geweest tussen regionaal en stedelijk bestuur in Noord-Italië en tussen alle partijen, van de communisten tot de christen-democraten, om de kleine ondernemingen te steunen. In de jaren vijftig werd de Cassa Artigiana opgericht om crediet onder de normale rente te verschaffen. Er is in deze trend een continuïteit sinds de jaren zestig, met het resultaat dat de meerderheid van degenen die deelhebben aan het arbeidsproces nu in bedrijven met minder

dan 50 medewerkers werken en een toenemend aantal in echt kleine bedrijven. Zij verschillen enorm. Sommige zijn traditionele ambachtelijke activiteiten die de industriële revolutie simpel hebben overgeslagen en waarvan de produkten overal gevraagd zijn. Andere volgen het bekende *sweatshop*-patroon waarbij een ondernemer thuiswerkers aantrekt. Zij kunnen in het systeem verdrinken of ze kunnen in staat blijken het proces te mechaniseren en op ruime wijze in hun onderhoud voorzien, geholpen door de credietfaciliteiten. Zoals de eigenaar van Essezeta, een kleine firma die applicatiewerk en speciaal naaiwerk voor de brei-industrie doet, zegt: "Ik begon met niets. Ik werkte in een groot bedrijf. Toen ging het slecht met de zaak en het bedrijf sloot. Ik moest voor mijzelf zorgen". Deze vrouw, eind veertig, legt uit: "Ik begon met een eenvoudige machine, het model naaimachine dat je thuis ziet. Toen, stap voor stap, kwam ik aan echte naaimachines en nu heb ik elektronische. Ik kan je zeggen dat deze elektronische me veel plezier gegeven hebben". Tenslotte zijn er ondernemingen met een echte vorm van autonomie die een markt vinden en daarvoor goederen produceren, zoals die in de textielindustrie rond Carpi of de schoenfabrieken van Rimini. Duizenden van deze 'ambachtelijke bedrijfjes' - in de Italiaanse wetgeving gedefinieerd als werkplaatsen met minder dan 22 arbeiders waarin de eigenaren zelf voltijds meewerken - zijn gezamenlijk georganiseerd in coöperatieve lichamen als de Confederazione Nazionale dell' Artigianato (CNA) die alleen al in de provincie Emilia-Romagna, behalve de zorg voor training en management, de boeken van 60.000 firma's bijhoudt en 120.000 loonbetalingen per maand doet. Het behandelt ook de exportmarketing en credietgaranties voor de leden, opererend als een lening garanderend consortium. Het economisch leven van Emilia-Romagna - waar meer dan een derde van de arbeidskrachten zelfwerkzaam is en het inkomen per hoofd van de bevolking tot de hoogste in Italië hoort - is gebaseerd op een vermenigvuldiging van ideeën over kapitaal en arbeid en over vaardigheid en autonomie van de individuele arbeider die nauwelijks worden ingezien in onze bevoogdende Britse houding met betrekking tot de wensen van kleine bedrijven. Onze belangstelling voor de Italiaanse economie neigt ernaar zich te richten, net als in Engeland, op de gigantische multinationale ondernemingen waarvan het kapitaal eenvoudig wordt verplaatst van het ene land naar het andere en zelfs naar nieuwe produktieplekken op andere continenten. We zien Italië als het enorme rijk van Fiat en de familie Agnelli, of van firma's als Benneton. Toch schrijven economen, in het licht van de feiten die tonen dat de Italiaanse economie de stormen van de jaren zeventig doorstaan heeft, dit toe aan de drijfkracht van het netwerk van kleine bedrijven. "In 1981 testte de recessie of het systeem dat het zo goed had gedaan in tijden van algemene groei, ook in tijden van tegenspoed kon overleven. Het netwerk overleefde niet alleen, maar groeide ook nog".[12] In Engeland nemen we als gegeven aan dat prozaïsche consumptiegoederen, zoals wasmachines of koelkasten, of zelfs motorfietsen alleen in het buitenland gemaakt kunnen worden.

Ik heb verklaringen gezocht bij sociologen, economen en arbeiders voor deze verschillen. Mij werd door een Britse

historicus verteld dat wanneer je de ervaringen van automobielarbeiders in Coventry of Birmingham vergelijkt met die in Turijn, in Engelse bedrijven een derde generatie industriearbeiders "verankerd is in arbeidersverzet tegen industrieel kapitalisme". Ze weten niets van de manieren om te werken behalve loonarbeid voor grote kapitalisten, terwijl in Turijn met zijn nieuwe industriearbeiders uit het zuiden, de vakmensen en boeren die naar het noorden trokken, niet "door het bedrijfskapitalisme werden geplet". Ze hebben het dus gemakkelijker gevonden zelfwerkzame arbeiders in kleinschalige bedrijfjes te worden of ondernemers, dan wel geheel uit het industriële werk te verdwijnen en via kleinschalige tuinbouw in hun levensonderhoud te voorzien. Het is indrukwekkend om te zien hoeveel mensen in Italië leven in een wereld die precies is als die van de pre-industriële samenleving en die voorspeld wordt als het waarschijnlijke patroon van post-industrieel werk: een combinatie van verschillende bronnen van werkgelegenheid voor hetzelfde individu, opgebouwd rond inventiviteit en aanpassingsvermogen en de seizoensvraag. Toen ik in een werkplaats in Trebbo di Reno (Bologna) was, hadden twee werknemers juist vrij genomen om de maïsoogst binnen te halen (Kropotkins ideaal van de combinatie van landbouw en industrie). Op dat moment waren in de huizen ernaast kleine bedrijfjes bezig met de fabricage van stalen buizen, thermoplastics, meubels, aerodynamica, leer, emaille, flessen, samengeperste lucht, kleding, precisiewerktuigen, elektronica en keramiek.

Vele van de verklaringen die ik kreeg voor de verschillen tussen Engeland en Italië spreken onze gangbare opvattingen tegen. Een was de hoge graad van autonomie in regionale en stedelijke besturen. Een andere was dat de leden van deze gemeenschap van kleine bedrijven en individueel initiatief voornamelijk links stemden en een hoge graad van stedelijke activiteit ondersteunden. Weer een andere was de vermenging van ondernemers know-how. Ik sprak met twee eminente economen die de Italiaanse ervaringen hebben bestudeerd. De ene was prof. Sebastiano Brusco van de Universiteit van Modena, die benadrukte dat "iedereen in Emilia een directe ervaring heeft met wat een bedrijf betekent, met wat het betekent een zakelijk adviesbureau te raadplegen, met marktproblemen geconfronteerd te worden, met banken en credietinstellingen om te gaan en vooral samen te werken met een vriend om een nieuwe activiteit te starten". De andere was prof. Vittorio Rieser van de Universiteit van Turijn, die nadacht over die arbeidsfactoren die inventiviteit en aanpasbaarheid voeden. Hij sprak over de verloren gegane creativiteit aan lopende band produktie - in Turijn, Detroit, Coventry of Birmingham - die feitelijk een uitlaatklep vond toen mensen in de post-industriële equivalent van de fijnmazige stad voor zichzelf gingen beginnen.

De ervaringen van de Italiaanse steden zijn zorgvuldig gedocumenteerd.[13] Hoe verhouden deze zich met de Britse pogingen om kleine bedrijven aan te moedigen? Een heel belangrijke factor is toegang tot credieten. Het is moeilijk voor te stellen dat er een Engelse credietinstelling zou zijn die middelen beschikbaar zou willen stellen voor zeer geavanceerde machines voor personeel dat er geen behoefte aan heeft grootschalig ondernemer te worden. Een an-

dere is de afwezigheid van die informele communicatienetwerken die in Italië zo duidelijk aanwezig zijn. Weer een andere is het verlies van vertrouwen dat je op twee niveaus kunt waarnemen. De ene in de regering, top management en de effectenbeurs, waar, na jaren van vruchteloze subsidie aan grootschalige ondernemingen, verondersteld wordt dat er geen produkten meer kunnen worden gemaakt, maar alleen nog diensten verleend. De andere, op werkvloerniveau, is dat 'ons soort mensen' nooit een produktieve onderneming zouden kunnen laten draaien. Het belang van activiteiten als de gemeenschapswerkplaats is dat mensen, plaatselijk en als vrienden, de sprong *kunnen* maken van produktie voor het eigen huishouden naar produktie voor de markt. Ondernemingen zoals deze kunnen de overbrugging zijn tussen de pre-industriële huishoudelijke economie en de post-industriële lokale economie.

Ray Pahl, in zijn onderzoek naar de geschiedenis van de arbeid, suggereert dat "de polariteit tussen werk en werkloosheid in sterk contrast staat tot de mengingen over verschillende vormen van werk, zoals die kenmerkend zijn voor vroeger tijden. Het kan zijn dat we in de laatste jaren van de twintigste eeuw getuige zijn van de terugkeer naar een wereld waar de overgang tussen die twee meer toepasselijk is dan een polair dualistisch concept. Zij die zich buiten de geldeconomie om goederen en diensten kunnen verschaffen, zijn echter in een heel kleine minderheid omdat de alternatieve manieren van levensonderhoud voor de gewone mensen geleidelijk afgekalfd zijn in de laatste tweehonderd jaar.[14]

In de pijnlijke overgang naar de toekomstige stedelijke economie, waar massale loonarbeid plaats maakt voor eigen arbeid, is het de moeite waard om na te denken over George Benello's conclusie dat "Italië de wereld wellicht meer heeft geleerd dan welk ander land ook over het leven in de stad. Opnieuw staat het vooraan, creëert een nieuwe economische orde, gebaseerd op de noden van de stad en de menselijke maat".

NOTEN

(1) Peter Hall, *London 2001*, Unwin Hyman 1988. - (2) Ivan Turok, 'Continuity, change and contradiction in urban policy', in: David Donnison en Alan Middleton (red.), *Regenerating the inner city: Glasgow's experience*, Routledge & Kegan Paul 1987. - (3) David Nicholson-Lord, *The greening of the cities*, Routledge & Kegan Paul 1987. - (4) *Report of the Committee of Enquiry on Small Firms* (The Bolton Report), Cmnd. 4811, HMSO 1971. - (5) David Watkins, John Stanworth en Ava Westrip, *Stimulating small firms*, Gower, 1982. - (6) Geciteerd door Howard Erlich, *Urban removal*, Baltimore Great Atlantic Radio Conspiracy, 1978. - (7) Lewis Mumford, *The city in history*, Secker & Warburg 1961. - (8) Michael J. Piore en Charles F. Sabel, *The second industrial divide*, Basic Books, New York 1984. - (9) Fergus Murray, 'The decentralisation of production - the decline of the mass-collective worker', in: R.E. Pahl (red.), *On work: historical, comparative and theoretical approaches*, Basil Blackwell 1988. - (10) C. Richard Hatch, 'Italy's industrial renaissance: are American cities ready to learn?', in: *Urban Land*, january 1985. - (11) Len Krimerman, 'C. George Benello: architect of liberating work', in: *Changing Work*, no. 7 (winter 1988). - (12) Robert E. Friedman, 'Flexible manufacturing networks', in: *Entrepreneurial Economy*, vol 6, no 1 (juli/augustus 1987). - (13) Sebastiano Brusco, 'The Emilian model: productive decentralisation and social integration', in: *Cambridge Journal of Economics* (juni 1982) en Sebastiano Brusco, 'Small firms and industrial districts: the experience of Italy', in: David Keeble en Egbert Wever (red.), *New firms and regional development in Europe*, Croom Helm, 1988. - (14) R. E. Pahl, Introduction to: R.E. Pahl (red.), *o.c.*

ITALIAANSE ANARCHISTEN TEGEN FASCISME

Peter Zegers

"In de eerste revolutionaire fase van het fascisme waren de politieke en culturele verschillen tussen fascisme en anarchisme ook beslist niet groot".[1] *Dit citaat van Gjalt Zondergeld is een typisch voorbeeld van de verwarring die er bestaat over de relatie tussen anarchisme en fascisme. Veel auteurs hebben getracht de verwantschap aan te tonen tussen beide stromingen.*[2] *Hierbij wijst men vaak op de gedeelde afkeer van anarchisten en fascisten van de parlementaire democratie en op de acceptatie van geweld in de politieke strijd. Op grond van deze overeenkomsten ziet men een bondgenootschap tussen extreem-links en extreem-rechts. Deze zienswijze houdt echter geen rekening met de historische situatie zoals die bestond in het Italië van na de Eerste Wereldoorlog. Het is veeleer een (ideologische) constructie die als rechtvaardiging moet dienen voor de handhaving van de status quo. In dit artikel zal aangetoond worden dat de anarchisten vanaf het begin tegenstanders waren van het fascisme.*

Italië bevond zich aan het eind van de Eerste Wereldoorlog in een uiterst penibele economische en politieke situatie. Als reactie op de stijgende kosten van levensonderhoud vonden overal op het schiereiland talloze stakingen, landbezettingen en hongeropstanden plaats. De bourgeoisie raakte in paniek en zag het spook van de revolutie al voor de deur staan. De linkse partijen en groepen kregen een massale aanhang. Voor het eerst meldden ook de katholieken zich georganiseerd op het politieke front.[3] Deze jaren werden later aangeduid met de term *Biennio Rosso* (de twee rode jaren). Het land leek rijp voor een revolutie. In geen enkel ander land werd de Russische Revolutie met zoveel enthousiasme begroet als in Italië.[4] Lenin genoot een ongekende populariteit. De socialisten wonnen geweldig aan invloed, maar werden verlamd door interne tegenstellingen. Noch de reformisten, die een coalitie-regering wilden vormen met de andere partijen, noch diegenen die de tijd rijp achtten voor een gewapende opstand, konden hun politiek doorzetten. Resultaat was dat de socialisten achter de feiten aanhobbelden zonder in staat te zijn leiding te geven aan de ontwikkelingen in het land.

De anarchisten waren geen onbeduidende secte in het politieke landschap. De *Unione Anarchica Italiana* (UAI) telde zo'n 700 groepen, in de *Unione Sindacale Italiana* (USI) was de anarchistische invloed erg groot. Bovendien verschenen er veel anarchistische bladen, waaronder het dagblad *Umanità Nova*, dat een oplage had van 50.000 exemplaren. Errico Malatesta riep, sinds zijn terugkeer uit Londen in het najaar van 1919, in dit dagblad op tot het vormen van een Fronte Unico (eenheidsfront) van de revolutionaire krachten. De socialisten hadden het echter te druk met het bestrijden van elkaar. Veel energie ging naar de controverses over de toelatingseisen die de Comintern had gesteld voor lidmaatschap van de pas opgerichte Derde Internationale. De leiding van de grootste vakbond, de *Confederazione Generale del Lavoro* was in handen

van de reformisten. De anarchisten beschikten over te weinig aanhang om de revolutie in hun eentje tot een goed einde te kunnen brengen.

Op 23 maart 1919 werd in Milaan de *Fasci Milanese di Combattimento* opgericht. Het was een onbeduidend groepje dat geen enkele invloed bezat. Het was samengesteld uit een aantal oorlogsveteranen. Onder hen bevond zich de gewezen socialist Benito Mussolini. In 1915 was hij uit de *Partito Socialista Italiana* (PSI) gegooid vanwege zijn interventionistische standpunt. Hierna was hij begonnen met de uitgave van zijn eigen krant *Il Popolo d'Italia* (gefinancierd door onder andere de Franse regering).

Bij de verkiezingen van november 1919 werden de fascisten verpletterend verslagen. Dit zou de laatste keer zijn dat ze met legale middelen de macht probeerden te veroveren. Ze gingen al snel over tot gewelddadige acties, waarbij met name de PSI het moest ontgelden.

Minister-president Giolitti en de minister van Defensie Bonomi zagen deze acties van de nieuwe politieke formatie met welgenoegen aan. Ze zorgden ervoor dat de fascisten wapens en transportmiddelen kregen uit de depots van het leger. Binnen het leger en de politie konden de fascisten eveneens op veel steun rekenen. Talloze keren trokken de fascisten en politieagenten gezamenlijk op tegen de socialisten en anarchisten. Door middel van terreur probeerden de fascisten de macht van hun tegenstanders te breken.

Het hoogtepunt van de Biennio Rosso werd gevormd door de bezetting van de fabrieken in september 1920. De arbeiders probeerden de fabrieken zelfstandig te beheren en er werden gewapende wachtposten opgesteld. De regering Giolitti weigerde het leger in te zetten tegen de bezetters en stelde voor een commissie over arbeidersbeheer in te stellen. De leiding van de CGL accepteerde dit voorstel en gaf de arbeiders opdracht de fabrieken te verlaten en weer aan het werk te gaan. De PSI accepteerde de leiding van de CGL in dit conflict omdat het naar haar mening om een economisch geschil ging. In een referendum steunde een kleine meerderheid de leiding van de CGL. De anarchisten en de USI waren fel gekant tegen het verlaten van de fabrieken, maar hun verzet haalde niet veel uit.[5]

De regering kwam meteen hierna in actie en begon de anarchisten massaal te arresteren. Malatesta, de anarchistische leider van de USI, Armando Borghi en vele anderen verdwenen voor langere tijd achter de tralies. Ook de fascisten begonnen hun campagnes weer. Met tot dan toe ongekende wreedheid dwongen ze socialisten, communisten[6] en anarchisten hun activiteiten op te geven.

In juni 1921 werden de *Arditi del Popolo* opgericht als een para-militaire verdedigingsorganisatie tegen het fascistische geweld.[7] De Arditi del Popolo was niet gebonden aan een politieke partij en stond open voor alle linkse individuen. De communisten wantrouwden de Arditi del Popolo echter en het Centraal Comité verbood haar leden om er aan deel te nemen. In augustus 1921 sloten de socialisten een vredesverdrag met de fascisten, waarin het lidmaatschap van de Arditi del Popolo verboden werd voor socialisten. De regering kwam ook al snel in actie tegen de Arditi del Popolo. Alleen de anarchisten van de UAI steunden de gewapende organisatie en riepen iedereen op om er aan deel te nemen. Van het vredesverdrag tussen de socialisten en fascisten kwam niet veel terecht doordat de fascisten op het plat-

teland (zeer tegen de zin van Mussolini) met een nieuw offensief begonnen.

De *Marcia su Roma* (Mars op Rome) in het najaar van 1922 brengt Mussolini aan de macht. Hij geniet de openlijke steun van de monarchie, het leger en het grootkapitaal. De vervolging van de linkse krachten gaat onverminderd door. Veel leden van de progressieve partijen en vakbonden worden vermoord en gedwongen het land te verlaten. Als in 1924 bekend wordt dat de socialistische parlementariër Matteoti vermoord is, schudt het imperium van Mussolini even op zijn grondvesten. De oppositiepartijen ondernemen echter geen actie en Mussolini kan aan de macht blijven. Veel anti-fascisten verlaten Italië en zetten in het buitenland hun strijd voort. In Frankrijk verschijnen al in 1923 de eerste Italiaanse anarchistische bladen van de vluchtelingen.[8] Ook in de Verenigde Staten, België, Argentinië, Zwitserland, Uruguay en Australië vestigen zich grote groepen anti-fascisten. Vanuit anarchistische kringen vinden verschillende aanslagen plaats op het leven van de Duce. Zo werpt Gino Lucetti op 11 september 1926 een handgranaat naar de auto waarin Mussolini zich bevindt. Er zullen nog een aantal mislukte aanslagen volgen (niet alleen van anarchisten trouwens).[9] De meest actieve anarchisten leiden noodgedwongen een semi-nomadisch bestaan. Geen enkele regering staat toe dat de Italiaanse anarchisten zich verzetten tegen de Italiaanse regering. Informatie over de Italiaanse anti-fascisten wordt door de verschillende politiediensten doorgespeeld aan de Italiaanse autoriteiten. Deze schrikt er niet voor terug om anti-fascisten in het buitenland te (laten) vermoorden. In 1937 worden de gebroeders Rosselli in Bretagne vermoord door de extreem-rechtse terreurgroep La Cagoule in opdracht van de Italiaanse regering.

Als in juli 1936 in Spanje het pronunciamiento van het leger beantwoordt wordt met een volksopstand, trekken vele ballingen naar dit land om het fascisme er metterdaad te bestrijden. De Italiaanse ballingen formeren een eigen brigade, de *Colonna Italiana*, en nemen aan de zijde van de CNT deel aan de gevechten. Aan het front vechten ook andere Italianen, namelijk de 'vrijwilligers' die door Mussolini gestuurd zijn ter ondersteuning van de rebellen. Er nemen aan republikeinse zijde zo'n 3.500 Italianen deel aan de strijd.[10] In de zuiveringen die gepaard gaan met de gebeurtenissen in Barcelona in mei 1937, waar de communisten er in slagen de anarchisten aan zich te onderwerpen, worden de Italiaanse anarchisten Barbieri en Berneri door de communisten vermoord. Na de nederlaag van de republiek in 1939 vluchten velen naar Frankrijk, waar ze door de Franse autoriteiten geïnterneerd worden in concentratiekampen. Als de Duitsers, en kort daarna ook de Italianen, Frankrijk in 1940 binnenvallen, proberen velen te vluchten. In het zuiden van Frankrijk installeert maarschalk Pétain zijn collaboratie-regime. Veel Italiaanse anti-fascisten die zich in handen bevinden van het Vichy-bewind, worden uitgeleverd aan Italië. De uitgeleverde anti-fascisten worden door de Italiaanse regering gevangen gezet in speciale concentratiekampen. Zij die kunnen ontsnappen, sluiten zich aan bij het Franse verzet.

Als het tij lijkt te keren in de Tweede Wereldoorlog, wordt Mussolini door de koning vervangen door maarschalk Badoglio. Op 25 juli 1943 wordt Mussolini

gearresteerd. Overal in Italië ontstaan partizanengroepen die de strijd met de Duitsers aanbinden. Mussolini wordt echter door de Duitsers bevrijd en hij zet zijn marionettenrepubliek op in het noorden. Het overgrote deel van de anarchisten sluit zich aan bij de partizanengroepen.[11] De anarchisten zijn trouwens de enige politieke groepering die niet profiteren van de amnestie van de regering Badoglio, waardoor velen van hen in handen vallen van de Duitsers of de republikeinse fascisten van Mussolini. De Britten en Amerikanen, die inmiddels in Italië geland zijn, wantrouwen de partizanen. De Britten willen kost wat kost de Italiaanse monarchie redden. De tegenstelling tussen de monarchisten rond Badoglio in het zuiden van Italië (met de steun van de Amerikanen en Britten) en de linkse oriëntatie van het *Comitato di Liberazione Nazionale* in het noorden, lijkt onoverbrugbaar. De verrassing is groot als de communistische partijleider Palmiro Togliatti toestemt in samenwerking met Badoglio. Door deze stellingname zijn de kansen voor een revolutionaire omwenteling verdwenen.

Na het einde van de Tweede Wereldoorlog stemt een kleine meerderheid in een referendum voor een republikeinse grondwet. Van een grondige zuivering van het leger en andere staatsdiensten is geen sprake. Ook de economische machthebbers hoeven geen verantwoording af te leggen. In de strijd tegen het communisme is elke medestrijder welkom en zo ontkomen veel fascisten aan straf voor hun misdaden. Hoofdvijand voor de Amerikanen en Britten zijn de communisten. De anarchisten nemen na meer dan twintig jaar dictatuur de draad weer op.

NOTEN

(1) Gjalt Zondergeld, 'Anarchisme en fascisme' in: *Reader Anarchisme en fascisme.* Studiedag Documentatiecentrum Vrij Socialisme 7 april 1990. - (2) Zie Peter Zegers, *De uitgestelde revolutie. Anarchistisch verzet tegen het fascisme in Italië 1919-1945.* Rode Emma/De Vrije Socialist, Amsterdam 1996. - (3) De paus had de katholieken tot 1919 verboden zich in te laten met de 'goddeloze' Italiaanse staat. Deze vijandigheid van het Vaticaan dateert van de Italiaanse eenwording (1868), die ten koste ging van de wereldlijke macht van het pausdom. - (4) Mogelijk is Spanje een ander voorbeeld van dit enthousiasme. Vooral in Andalusië brak in dezelfde tijd een golf van opstanden uit. De Spaanse elites reageerden hierop met het installeren van de dictatuur van generaal Primo de Rivera. - (5) Voor een uitvoeriger behandeling van deze periode zie: J.C. Visser, *Bedrijfsbezetting; het verleden van een nieuw aktiemiddel.* IISG-studies en essays, Amsterdam 1986, pp. 49-82; Paolo Spriano, *The occupation of the factories Italy 1920.* Pluto press, Londen 1975; Gwyn Williams, *Proletarian order. Antonio Gramsci, factory counsils and the origins of communism in Italy 1911-1921.* Pluto press, Londen 1975. - (6) De communistische partij (PCI) werd in februari 1921 opgericht. - (7) Recentelijk verscheen de studie van deze organisatie: Marco Rossi, *Arditi, non gendarmi! Dall'arditismo di guerra agli Arditi del Popolo 1917-1922.* Biblioteca Franco Serantini, Pisa 1997. - (8) Cfr. Gaetano Manfredonia, 'Gli anarchici italiani in Francia nella lotta antifascista' in: Aa. Vv., *La resistenza sconosciuta; gli anarchici e la lotta contro il fascismo.* Zero in condotta, Milaan 1995. Zie ook: Gaetano Manfredonia, *La lutte humaine. Luigi Fabbri, le mouvement anarchiste italien et la lutte contre le fascisme.* Éditions du Monde Libertaire, Parijs 1994. - (9) Voor een volledige lijst van de anarchistische aanslagen: Giuseppe Galzerano, 'Attentati anarchici a Musso- lini' in: Aa. Vv., *L'antifascismo rivoluzionario; tra passato e presente.* Biblioteca Franco Serantini, Pisa 1993. - (10) Claudio Venza, 'Fra rivoluzione e guerra. Libertari italiani nella Spagna degli anni trenta' in: Aa. Vv., *o.c.* en: *Bolletino Archivio G. Pinelli,* Speciale Spagna '36, december 1996. - (11) Zie: Pietro Bianconi, *Gli anarchici italiani nella lotta contro il fascismo.* Archivio famiglia Berneri, Pistoia 1988.

ROSELLA DI LEO OVER LIBERTAIRE BEWEGINGEN EN HET ANARCHISME

Rudolf de Jong

Het Italiaanse anarchisme heeft altijd een groot aantal stromingen en groepen gekend. Ook thans is dat nog het geval. Tot de meest actieve groepen behoort die rond de coöperatieve uitgeverij Editrice A *in Milaan, het centrum van allerlei publicistische activiteiten, zowel van informatieve aard als van theoretische bezinning op het anarchisme en de samenleving. Te noemen zijn het maandblad* A Rivista anarchica *dat in februari 1971 voor het eerst uitkwam en nog steeds het anarchistische periodiek met de grootste oplage in Italië is; het internationale tijdschrift* Interrogations, *een initiatief van Louis Mercier in Parijs, dat naar Milaan werd overgebracht, onderbroken werd in 1979 en in 1980 vervangen door het driemaandelijkse tijdschrift* Volontà *dat al in 1946 was opgericht; de uitgeverij* Antistato *welke in 1975 aan de groep werd overgedragen en in 1985 werd opgevolgd door de uitgeverij* Elèuthera, *die samen tientallen geschriften op de markt hebben gebracht; het studie- en documentatiecentrum* Centro Studi Libertari *uit 1976 dat een autonoom project is. De groep in Milaan heeft ook tweejaarlijkse internationale studieconferenties met culturele manifestaties georganiseerd in Venetië waaruit belangrijke publikaties ontstonden. De laatste werd gehouden in 1984 en trok duizenden belangstellenden.*

Een van de actiefste militanten uit Milaan is Rosella Di Leo. Vorig jaar hield zij een inleiding op het internationale colloquium over libertaire cultuur dat in Grenoble gehouden werd en waarvan de voordrachten onlangs zijn verschenen.* Bovenstaande informatie is grotendeels aan haar voordracht ontleend. Zij sprak, mede aan de hand van haar ervaringen en die van de groep A in Milaan, over de verhouding tussen *Mouvement anarchiste et mouvance libertaire.* Wellicht het beste te omschrijven als: de anarchistische beweging in de strikte zin en het geheel van bewegingen met onbestemde libertaire trekken (mouvance betekent onder andere instabiliteit, leenplichtigheid). Ik gebruik hierna de Franse term *mouvance.* Het hiernavolgende is een - uiteraard verarmende - samenvatting van haar tekst.

De ervaringen van de groep A moeten geplaatst worden in het neo-anarchisme, het anarchisme van een nieuwe generatie die de ervaringen van fascisme, Spaanse burgeroorlog en verzet niet gekend heeft. De generatie die in 1968 nog geen dertig was en waarin arbeiders een minderheid vormen in vergelijking met studenten, intellectuelen, technici, marginalen enz.

Na de Tweede Wereldoorlog reorganiseerde de anarchistische beweging zich. Dankzij het verzetsverleden had de beweging in zekere mate politieke beteke-

---

* *La culture libertaire. Actes du colloque international, Grenoble, mars 1996. Textes réunis par Alain Pessin et Mimmo Pucciarelli;* Atelier de création libertaire, Lyon 1997; 472 pag. Het boek bevat 33 voordrachten, die van Rosella Di Leo beslaat de pag. 321-328.

nis. Op het eerste congres (Carrara 1945) waren waarnemers van alle politieke partijen (ook van de christen-democraten) aanwezig. Mede door *Volontà* bezat het anarchisme een intellectuele levendigheid. Na 1955 zette een crisis in die tien jaar duurde. De beweging verdween bijkans van het sociaal-politieke toneel. Rond 1968 kwam het anarchisme terug en was, hoewel een minderheid, actief aanwezig tot het einde van de jaren zeventig. Daarna trad opnieuw een teruggang in die overigens heel buiten-parlementair links trof. De 'geïnstitutionaliseerde' beweging heeft zich een beetje in zichzelf teruggetrokken. Anderzijds zijn veel individuele anarchisten actief in allerlei levende en levendige sectoren van de samenleving, vooral daar waar een libertaire cultuur en libertaire praktijken bestaan of mogelijk zijn. Dit brengt ons op de verhouding 'mouvement anarchiste'en 'mouvance libertaire'. In die relatie zijn verschillende fasen te onderscheiden die als volgt in een huwelijks-beeldspraak zijn weer te geven.

1. De patriarchale verhouding. De klassieke mannelijke rol is weggelegd voor de anarchistische beweging, de vrouwelijke voor de mouvance. De anarchisten beschouwden de mouvance als een viswater om nieuwe militanten te winnen en niet als een autonoom en zelfstandig geheel.

2. De open verhouding. De mouvance accepteerde niet meer de ondergeschikte rol, wilde zich emanciperen en zocht andere contacten en relaties. Dat konden veel anarchisten moeilijk verdragen.

3. De scheiding zonder wederzijds goedvinden. Wederzijdse verwijten. De anarchistische beweging vond dat de mouvance te los van (anarchistische) zeden was geworden. De mouvance vond dat de anarchisten haar teveel voor hun eigen karretje wilden spannen. Verwijdering was het resultaat, maar tot nadeel van beide partijen. De anarchisten sloten zich in zichzelf op, de mouvance ontkende haar oorsprong, kreeg een vage identiteit en werd soms een prooi van figuren zonder veel scrupules die de mouvance voor eigen doeleinden wilden institutionaliseren.

4. De liefde in kameraadschap (*camaraderie amoureuse*). Dit is de fase waarin we nu zitten. Na een periode van wantrouwen vindt, vooral door de crisis van het marxisme, weer toenadering plaats. Anarchisme en mouvance libertaire zijn opnieuw aantrekkelijk geworden. Hun onderlinge verhouding is er nu één van gelijkheid. Men leeft nu als goede vrienden met elkaar en van tijd tot tijd heeft men een liefdesrelatie.

Hoe zijn nu de specifieke ervaringen van Milanese groep A en de uitgeverijen in het hierboven geschetste overzicht in te passen? Het gaat hierbij natuurlijk om ervaringen en initiatieven die allemaal binnen de beweging zijn geboren, ten dele de ontwikkeling van de beweging weerspiegelen en tegelijkertijd de uiting zijn van een specifiek cultureel project.

In de eerste plaats moet de aandacht genoemd worden die de uitgeverijen hadden voor het Engelse en Amerikaanse anarchisme en die heel stimulerend is geweest. In deze landen met democratische regimes heeft men zich al veel langer bezig gehouden met de verhouding tussen anarchisme en vrijzinnig-libertaire tradities en is men, meer dan in de latijnse landen, bezig geweest met een anarchistische bezinning op de problemen van de hedendaagse samenleving. Te denken valt hierbij aan mensen als

Paul Goodman, Colin Ward en Murray Bookchin. Het Italiaanse anarchisme was deze ontwikkeling al uit gegaan met Camillo Berneri, maar zijn vernieuwende beschouwingen werden door zijn dood - hij werd in 1937 door stalinisten in Barcelona vermoord - afgebroken. Een bijzonderheid van onze uitgeverijen is dus dat wij deze Angelsaksische libertaire en anarchistische cultuur op onze Italiaanse hebben geënt.

Er zijn drie fasen te onderscheiden in de verhouding in het specifieke project van A en de mouvance libertaire in Italië.
De eerste begon in 1971 met de geboorte van *A Rivista anarchica*. 'Anarchisten en er trots op dat te zijn', zo zou je de mentaliteit van deze fase kunnen omschrijven. De beweging werd herboren en men was bezig die te reconstrueren en te versterken. De uitgeverij *Antistato* publiceerde de anarchistische klassieken. Tegelijkertijd begon een herbezinning op het anarchisme in de moderne maatschappij. In *Interrogations* (1974-1979) kwam dit aan de orde evenals in de activiteiten van het Centro di studi libertari, zoals de conferenties over zelfbestuur, over de utopie, over de macht, over sociale verandering.
De tweede fase kwam begin jaren tachtig tot wasdom toen de beweging en de mouvance uit elkaar gingen. Het nadenken hierover en over de verscheidenheid van autonome ontwikkelingen en opvattingen binnen de mouvance kreeg nu veel aandacht, hetgeen tot uiting kwam in *Volontà*.
De derde fase, vanaf het eind van de jaren tachtig, is weerspiegeld in de publikaties van *Elèuthera* die pogen het anarchisme uit zijn isolement te halen en deel uit te laten maken van de culturele mouvance libertaire. Dit pogen vraagt om een nauwkeuriger omschrijving van de mouvance libertaire, om een soort van robot-portret, een assemblage van de samenstellende delen.

Karakteristiek is dat het niet om een compact en homogeen geheel gaat met duidelijke omtrekken en afgrenzing. Het gaat om een heel open wereld, steeds in beweging met heel afzonderlijke delen die weinig verbinding met elkaar hebben. Er zijn bewegingen in de eigenlijke zin van het woord (zoals de anti-psychiatrie) maar vaker gaat het om segmenten, delen van bewegingen (bij de groenen en bij de vrouwen bijvoorbeeld) of om momenten in de ontwikkeling van bewegingen (voordat zij geïnstitutionaliseerd zijn, zoals de dienstweigeraars) of om tijdelijke situaties waarbij eerder sprake is van libertaire methodes dan van libertaire doeleinden (buurtacties met horizontale beslissingen e.d.). Verder zijn er de ideeën en bespiegelingen in de 'hogere cultuur' zoals de pedagogie, in de natuurkunde en de mathematica, in de biologie enz. Tenslotte vind je politieke milieus waar men aan de basis uitgesproken libertaire waarden koestert en niets wil weten van het zich inpassen in partijverbanden (bijvoorbeeld een circuit van sociale centra met een praktijk van zelfbestuur, christelijke en lekengroepen die de solidariteit in de praktijk brengen).

Het gaat dus om een geheel van onderling zeer uiteenlopende delen. Door dit gebrek aan homogeniteit kan de mouvance ook niet geïnstitutionaliseerd worden, is het diffuus, kan het zichzelf geen duidelijke identiteit geven en is het niet af te bakenen. De afzonderlijke delen staan zo zeer op zich zelf dat het

niet mogelijk is om vanuit het blikveld van een van hen het geheel goed te kunnen karakteriseren. Misschien is het daarom goed om het geheel vanuit een anarchistische blik te benaderen. Vanuit een anarchistisch perspectief kan je zowel de waarde van de specifieke delen als die van het geheel benaderen en kan je - althans wij anarchisten - iets zinnigs over het geheel van de mouvance zeggen. Hoewel de karakteristieken niet homogeen zijn spelen bij de verschillende delen steeds een aantal zaken een rol, zoals kritiek op de hiërarchische structuren, horizontale beslissingen, grote gevoeligheid voor libertaire waarden. Zaken die allemaal van belang zijn voor de opbouw van het anarchisme.

Wat nu Elèuthera de laatste tien jaar wil, is een netwerk van contacten te scheppen voor de libertaire werkelijkheid van de mouvance. Dit project heeft een dubbele ambitie: het anarchisme uit zijn isolement te verlossen èn een samenhangend geheel te bieden aan de veelsoortige libertaire vormen in de mouvance. Dat laatste kan hen een beter bewustzijn geven van hun eigen identiteit en dat van het netwerk waardoor zij een grotere sociale invloed krijgen.

Het anarchisme heeft grote mogelijkheden zijn vitaliteit te herwinnen. Maar dan moet het zich los maken van zijn eigen historische verleden en in staat zijn een nieuwe beweging te gronden, een gemeenschap van actieve anarchisten die op allerlei manieren in allerlei situaties actief zijn en geen 'partij' van militanten vormen. Dan kan het anarchisme een van de belangrijkste krachten in het netwerk van de mouvance libertaire worden, juist omdat het zich bewust is van het belang van contacten binnen dit netwerk en van het belang van de rijkdom aan ervaringen en inzichten binnen het geheel. Het gaat bij dit 'anarchisme van het mogelijke' niet alleen om de contacten met de mouvance libertaire maar om de toekomst van het anarchisme zelf. Zal het een sociale kracht zijn of een bezienswaardigheid in het museum van de industriële archeologie?

DE VRIJE SOCIALIST-LEZINGEN

In 1997/1998 worden de lezingen van De Vrije Socialist - elke eerste zondagmiddag van de maand - voortgezet. In september wordt stilgestaan bij het anarchistische duo Sacco & Vanzetti, dat zeventig jaar geleden het slachtoffer werd van gerechtelijke politieke moord. De maand erna wordt een lezing gehouden door Takis Fotopoulos, internationaal hoofdredacteur van het tijdschrift voor politieke ecologie *Democracy and Nature*. In november staat de situatie in Indonesië op het programma en in december wordt de New Age beweging doorgelicht. Inlichtingen: 020-6120518.
Intussen zijn een drietal lezingen op schrift verschenen. Van Fred van der Spek is een brochure verkrijgbaar over *de actualiteit van het antimilitarisme* (ƒ4,90 + ƒ1,60 porto) en in het laatste nummer van *De Raaf* (ƒ4,00 plus ƒ2,40 porto) zijn teksten afgedrukt van Sjoerd Bosch en Jan Holvast over *persoonsregistratie en privacybedreiging*. Deze uitgaven zijn te bestellen door overmaking op postbank 4746927 t.n.v. St. Rode Emma, Postbus 11378, 1001 GJ Amsterdam.

HET SELECTIEVE GEHEUGEN VAN DE ITALIAANSE JUSTITIE

Tom Welschen

Donderdag 23 januari 1997 sloten de deuren van de gevangenis van Pisa zich achter twee Italianen. Voor Adriano Sofri en Ovidio Bompresi waren de verklaringen van één kroongetuige over een politieke moord uit 1972 voldoende om voor 22 jaar achter slot en grendel te gaan. Giorgio Pietrostefani keerde vrijwillig terug uit Frankrijk om dezelfde straf te ondergaan.
De emoties rond hun zaak laaien hoog op. Politieke vetes uit de jaren zeventig blijken nog lang niet uitgevochten. Met grote eenzijdigheid halen verschillende partijen het recente verleden op. Geen wonder dat de Italiaanse justitie zich in dit politiek beladen geval ook van haar meest selectieve kant laat zien. Daarbij leunt zij zwaar op de kroongetuige wiens verklaringen de messen hebben doen slijpen.

Op 12 december 1969 om half vijf 's middags ontploft een bom onder een tafel in het filiaal van de Banca Nazionale dell'Agricoltura (Nationale Landbouwbank) op Piazza Fontana in Milaan. Bij de aanslag vallen zeventien doden. Daarnaast worden er 88 mensen - deels levensgevaarlijk - gewond.
De Italiaanse overheid brengt duizenden manschappen op de been om naar sporen te zoeken van de daders. De aanslag wordt door fascisten opgeëist, heeft een blind, ongericht karakter en past aldus vooral in de fascistische traditie. Ondanks dat volgen de autoriteiten een spoor, dat regelrecht leidt naar politiek linkse kringen. Bijna geen enkele linkse organisatie wordt ongemoeid gelaten. Er worden in korte tijd zo'n tienduizend mensen aangehouden. Naast twaalf rechtse activisten worden er 588 linkse activisten ondervraagd. Er wordt onder meer gezocht onder de leden van de vele, vooral kleine, anarchistische groeperingen. De overheid krijgt een steuntje in de rug bij haar jacht op de daders dankzij de getuigenverklaring van een taxichauffeur. Deze herkent bij een confrontatie de anarchist Valpreda als de man, die hij kort voor de bomaanslag naar de bank gebracht heeft met twee zwarte tassen. Daarvóór heeft de procureur generaal Guida de chauffeur Rolandi echter al een foto van Valpreda getoond met de woorden: "dit is de man". Rolandi strijkt een hoge beloning op. Valpreda wordt gearresteerd en blijft drie jaar in voorarrest.
De klap, waarmee de anarchist Pinelli van de vierde etage van het hoofdbureau van politie in Milaan op het plaveisel terecht komt, klinkt weliswaar minder hard dàn de bomaanslag, maar voor veel mensen (de linkse activisten van toen in de eerste plaats) komt hij net zo hard aan. Pinelli is een pacifistisch anarchist, die als spoorwegarbeider zijn brood verdient. In de jacht op links wordt hij op 15 december 1969 gearresteerd. Na urenlang door politiemensen onder leiding van commissaris Calabresi aan een derde graads verhoor onderworpen te zijn, vindt Pinelli rond middernacht de dood. Over het gebeu-

ren doen verschillende lezingen de ronde. Volgens de officiële versie pleegde Pinelli zelfmoord. Daarvoor moet hij onder het oog van een aantal politieambtenaren wel eerst op een bureau geklommen zijn, een raam geopend hebben en naar beneden gesprongen zijn. Allerlei geruchten worden in de hand gewerkt door de manier waarop politie en justitie hun onderzoek plegen naar de dood van de anarchist. De uitvoering ervan wordt volledig onttrokken aan het blikveld van onafhankelijke deskundigen, laat staan dat de familie Pinelli er inzicht in krijgt.

Volgens de meeste linkse mensen voelen de politieambtenaren zich zonder meer gerechtigd om één van de 'anarchistische massamoordenaars' uit het raam te gooien en aan een volgend verhoor te beginnen. Wat zeker is: zeer velen zullen de autoriteiten en met name Calabresi dit voorval nooit vergeven. Te meer daar de gebeurtenissen van december 1969 gevolgd worden door een reeks van rechtse intriges en gewelddaden. In de periode 1969-1984 zouden alleen al bij blinde aanslagen als op Piazza Fontana 144 doden en 744 gewonden vallen. Bijna alle daders van die aanslagen hebben hun veroordeling weten te ontlopen. Algemeen wordt nu aangenomen dat hun acties een onderdeel waren van een ware 'strategie van de spanning'. Doel is te voorkomen dat Italië in links vaarwater terecht komt, zo niet een ruk naar rechts ondergaat.

Commissaris Calabresi kan niets meer vertellen over zijn bijdragen aan het opvoeren van de spanning. Over waarom vanaf het begin de gebeurtenissen in nevelen gehuld waren. Calabresi werd op 17 mei 1972 dodelijk getroffen door pistoolkogels. Het zou overdreven zijn om te stellen dat zijn dood met tevredenheid ontvangen werd door de Italiaanse bevolking, maar verbaasd waren de meeste Italianen allerminst. De naam Calabresi was het symbool geworden voor de betrokkenheid van de geheime dienst bij de bomaanslag van 1969.

De leus 'Pinelli is gezelfmoord' werd indertijd zeer algemeen aanvaard als een samenvatting van het gevoel dat iedere Italiaan had over het 'geval Pinelli': moord of zelfmoord, Calabresi was verantwoordelijk. Er was geen enkel teken te bespeuren geweest dat Calabresi bij zijn superieuren in discrediet was geraakt. Integendeel.

De krant *Lotta Continua* besteedde in die dagen van 1972 veel aandacht aan de stormachtige discussies, die losbarstten rond wat het 'geval Calabresi' is gaan heten. De dag na de moord op Calabresi schreef de krant in het jargon van die tijd: "Politieke moord is zeker niet het beslissende wapen voor de emancipatie van de massa uit de kapitalistische heerschappij, zoals de gewapende, clandestiene actie zeker niet de doorslaggevende actievorm is gedurende de periode die we tegemoet gaan. Maar al deze overwegingen kunnen ons er absoluut niet toe brengen de moord op Calabresi te betreuren, omdat het een daad is, waar de uitgebuitenen hun eigen verlangen naar rechtvaardigheid in herkennen" (d.d. 18-5-72). Het was bijna meer een emotionele dan een verstandelijke reactie. Het linksradicale dagblad *Lotta Continua* was de krant van de gelijknamige organisatie. Deze was eind jaren zestig opgericht door groepen arbeiders en studenten. Honderdduizenden - veelal jonge - Italianen waren tot de ontbinding van de organisatie in 1976 met hart en ziel verbonden aan haar activiteiten en krant.

Lotta Continua voerde als één van de weinige kranten een felle campagne tegen Calabresi en tegen de Italiaanse autoriteiten. De krant sprak in verband met de bomaanslag van december 1969 van een *strage di stato* (een 'slachting van staatswege'). Zij droeg vele feiten aan die haar these kracht bijzetten.
Pas in de loop van 1973 echter begint justitie bij haar onderzoek het spoor naar rechts serieus te nemen. Het blijkt dat de groepering, waarvan de anarchist Valpreda lid was, geïnfiltreerd was door ten minste één agent van de geheime dienst SID en door een fascistische activist; de laatste onderhield geregelde contacten met andere fascisten. Bij één van de vele processen die volgen blijkt dat de fascisten Freda en Ventura direct bij de aanslag betrokken waren. Jaren na de aanslag worden ze gearresteerd. Maar uiteindelijk worden al deze verdachten vrijgesproken.
Het optreden van deze fascisten is onderdeel van de 'strategie van de spanning'. Ze proberen de suggestie te verspreiden dat er een samensmelting van extreem links en extreem rechts aan het plaatsvinden is. Een suggestie die dankbaar opgepikt wordt door de grote partijen en die een geducht wapen wordt in hun politieke propaganda de jaren daarna.

De moord op Calabresi past in de traditie die wil dat de Italiaanse overheid misdaden van rechts negeert of met grote nonchalance behandelt. En toch is er reden genoeg om ook hier het spoor naar rechts te volgen. Calabresi was een politiebeambte die zijn opleiding onder meer bij de CIA afgerond had. Calabresi werd daarom door menigeen gezien als een man van het internationale anticommunistische netwerk dat op legale en op illegale wijze afbreuk probeerde te doen aan 'de opmars van het communisme'. Maar Calabresi was op zijn manier ook een gezagsgetrouw ambtenaar die hem opgedragen zaken uitvoerde. Hij deed bijvoorbeeld ook onderzoek naar de illegale wapenhandel die gedurende de jaren zeventig in Europa om zich heen greep. Hij stuitte daarbij op activiteiten van mensen die voor een afdeling van de West-Duitse geheime dienst werkte (de dienst die aan het eind van de Tweede Wereldoorlog was opgericht en onder leiding van de nazi Gehlen was komen te staan). Het is goed voorstelbaar dat dit onderzoek van Calabresi in 'anticommunistische' kringen als 'verraad' werd opgevat. Hoe dan ook, kort na de moord werd een drietal bewapende fascisten aan de Zwitserse grens aangehouden. Hun signalement beantwoordde aan dat van de vermoedelijke daders van de moord. Niettemin werden de drie na enige dagen vrijgelaten. Ze zouden verder niet meer serieus vervolgd worden.

Eind jaren tachtig leek iedereen er vrede mee te hebben, dat de moord op Calabresi de geschiedenis in zou gaan als één die niet opgelost was. Totdat in de vroege morgen van 28 juli 1988 een drietal mensen van hun bed gelicht werd, namelijk Adriano Sofri en Giorgio Pietrostefani, beiden ex-leiders van LC, en Ovidio Bompresi, ex-activist van LC. De arrestaties vonden plaats op aangeven van een andere ex-activist, Leonardo Marino. Deze *pentito* (letterlijk: berouwvolle) had in eerste instantie zijn hart uitgestort bij een priester (althans, dat is het verhaal). Kort daarop werd hij thuis bezocht door de carabinieri die vroegen of hij een verklaring wilde afleggen over de moord op Cala-

bresi. Dat deed hij kort daarop in een kazerne van de carabinieri. Martino beweerde samen met Bompresi Calabresi vermoord te hebben in opdracht van Sofri, Pietrostafani en andere leiders van LC. Justitie had uitsluitend de verklaringen van Marino in handen als bewijslast. Tégen Bompresi pleitte - aldus justitie - dat hij zich niet meer herinnerde, waar hij was op de dag van de moord op Calabresi (zestien jaar eerder). Binnen een jaar was heel de voormalige leiding van LC in het beklaagdenbankje terecht gekomen wegens 'medeplichtigheid'.
Afgezien van de 'pentito' Marino was er menigeen die meende een steentje te kunnen bijdragen aan de bewijslast tegen de mensen van LC. Voor de vele voormalige sympatisanten van LC was het vanzelfsprekend om openlijk partij te kiezen. Met de arrestatie van hun exleiders werd hun eigen verleden in discrediet gebracht. En dat door een overheid en een deel van de politiek en de media die zelf veel boter op hun hoofd hebben als het om politieke ontsporingen gaat. Maar ook anderen dan de exactivisten klommen in de pen om de verklaringen van de kroongetuige Marino onder vuur te nemen. Onder hen was de schrijver Moravia. Moravia merkte op, dat de 'pentito' Marino (indertijd arbeider en eenvoudig activist van LC) jarenlang gedweept had met Sofri en andere leiders van LC. Was in deze tijd (eind jaren tachtig was de tijd waarin de invloed van Craxi cum suis zijn hoogtepunt bereikte) de wel erg late schuldbekentenis van Marino te verklaren uit de wens zich aan te passen aan de heersende tijdgeest; bij uitstek een geest van conformisme? Was daarom zo laat de liefde in haat omgeslagen? Wilde hij zijn geringe succes in het leven verhalen op de meer succesvolle ex-idolen?
Sofri en de zijnen brachten in 1988 enige maanden in de gevangenis door. Er volgde een reeks processen. Het Hof van Cassatie bepaalde in 1992 dat er een nieuw proces moest komen. De verklaringen van de pentito Marino leverden alléén onvoldoende bewijslast tegen Sofri en de zijnen. In december 1993 werden in een tweede hoger beroep alle verdachten om dezelfde reden vrijgesproken. In november 1995 werden bij een volgend proces Sofri en de zijnen opnieuw tot lange gevangenisstraffen veroordeeld. Een vonnis dat op 22 januari van dit jaar bij cassatie bevestigd werd. Resultaat van de verklaringen van Marino is: Sofri en de twee anderen zijn voor 22 jaar de gevangenis ingegaan. Marino gaat vrijuit en pleit voor gratie voor de drie ex-kameraden èn voor een aantal fascisten met een groot aantal politieke gewelddaden op hun geweten. Hij doet dit samen met vele anderen (de spreekwoordelijke 'vriend en vijand'), zelfs met een lid van het Hof van Cassatie, dat het laatste vonnis geveld heeft. De oude melodie van 'gelijke kappen voor extreem links en extreem rechts' krijgt hiermee een nieuwe toonzetting.

De emoties over de zaak Calabresi lopen voor de zoveelste keer hoog op. Sofri en de zijnen blijven bij hun onschuld. Ze weigeren gratie aan te vragen en stellen: "we komen met opgeheven hoofd de gevangenis uit of in gestrekte houding". Op radio en tv en in de kranten komt de zaak Calabresi ter sprake. Veel media spreken enige verbazing en verontrusting uit over de gang van zaken. Maar ze maken tevens van de gelegenheid gebruik om *Lotta*

Continua nogmaals af te schilderen als een 'extremistische', zo niet 'terroristische' organisatie. Wanneer haar ex-leiders hun fouten en die van *Lotta Continua* bekennen, moeten ze gratie kunnen krijgen, aldus de strekking van veel artikelen waarin voorbijgegaan wordt aan eigen stemmingmakende activiteiten in de jaren zeventig en aan de weinig kritische houding tegenover politici als Craxi en Andreotti in de jaren daarna. Wellicht heeft men nostalgische herinneringen aan die jaren. Jaren waarin - zoals het hoofd van de postcommunisten D'Alema in zijn onlangs verschenen boek het uitdrukt - Craxi "werk maakte van de modernisering en van institutionele hervormingen".

Het stilzwijgen van politici als D'Alema en Berlusconi in de zaak Calabresi is oorverdovend. Terwijl D'Alema en Berlusconi bij allerlei andere juridische zaken hun mening plegen te geven, wijst hun huidige stilzwijgen erop dat ze de 'overwinning' van de pentito tot de hunne willen maken; aldus vorm gevend aan een afrekening achteraf met hun voormalige politieke tegenstanders. De overwinning van de pentito is vooral een politieke, meer nog dan een juridische. Dankzij zijn verklaringen kunnen niet alleen drie mensen de rest van hun leven in de gevangenis slijten, maar het geeft veel politici en persorganen nog eens de gelegenheid flink uit te halen naar *Lotta Continua* en haar honderdduizenden ex-aanhangers.

Het woord is nu echter meer dan ooit aan de Italiaanse politici van vandaag. Zoals een andere ex-leider van *Lotta Continua* opmerkt: er zit sinds kort een postcommunist (Napolitano) op Binnenlandse Zaken. Het ministerie dat onder leiding van de christendemocratische politici via haar ambtenaren decennialang betrokken is geweest bij vele duistere zaken; een ministerie dat over talloze dossiers beschikt die meer inzicht kunnen geven in de troebele kanten van de Italiaanse geschiedenis. Dossiers die tot nu het predikaat van 'staatsgeheim' hebben meegekregen. Of die gewoonweg 'onvindbaar' waren. Afgelopen herfst werd zo nog een spectaculaire vondst in Rome gedaan: in een depot van de verkeerspolitie werden vele duizenden onbeheerde dossiers van Italianen aangetroffen, waarin hun handel en wandel nauwgezet was opgetekend door mensen van Binnenlandse Zaken.

Het is de hoogste tijd om schoon schip te maken. Maar het is de vraag of de politieke wil aanwezig is, laat staan, of die in praktijk gebracht zal worden. De politici lijken liever niet herinnerd te worden aan het recente verleden en hebben het erg druk met het opstellen van nieuwe regels voor de verdeling van de politieke macht.

Het optreden van justitie is uiteindelijk ondergeschikt aan de politiek. Kroongetuigen als Marino fungeren in de praktijk als middel om de continuïteit van het politieke systeem te waarborgen; een systeem dat zich opnieuw van zijn slechtste kant heeft laten zien. Voor veel Italianen is december 1969 opeens weer heel kort geleden. Aan hen zal het niet gelegen hebben als Sofri en de zijnen niet vóór 2016 van alle blaam gezuiverd zijn.

(Een interview met Sofri verscheen in *Vrij Nederland* 21-6-1997: Sasza Malko, 'Een idealist op leeftijd boet voor zijn rebelse jeugd'.)

HET GELIJK EN ONGELIJK VAN DE LEGA NORD

Tom Welschen

Is er eigenlijk wel één Italië? Wat hebben Sicilianen nu helemaal gemeen met de bewoners van Zuid-Tirol, vijftienhonderd kilometer verderop? Kunnen de bewoners van het platteland in Calabrië zich voorstellen hoe het is om door het centrum van Milaan te lopen? De conclusie kan niet anders luiden dan: Italië is vooral een vorm. Van de inhoud kunnen we maar moeilijk hoogte krijgen.
Vanaf de Italiaanse eenwording in 1871 zien we dat de centrale overheid kiest voor een centralistische leiding, met name als het om zaken gaat als openbare orde en recht. Een meer federalistische stroming van grondleggers van de Italiaanse eenheid dolf het onderspit tegen de centralisten. De gecreëerde eenheidsstaat was een krampachtige. Van tijd tot tijd voelden de centrale autoriteiten zich gedwongen de van nature aanwezige decentralistische, zo niet libertaire geest onder de Italianen met harde hand te onderdrukken. Het tijdperk van Mussolini is wat dat betreft het meest vergaand geweest. Het heeft menig spoor nagelaten bij die bevolkingsgroepen die het meest gelieerd waren met het fascisme.

Aan het eind van de Tweede Wereldoorlog sloegen de Italianen een nieuw blad om in hun geschiedenis. Met grote energie zei menigeen nieuwe wegen in te slaan. We kunnen nu pas achteraf zien dat het meer om *optische* veranderingen ging; veranderingen die niet konden voorkomen dat een verstikkende stoflaag neerdaalde op menig bureau van overheids- en andere functionarissen. Er is sprake gebleven van een leven in de achterkamers dat zich aan iedere blik onttrok. Maar - kan men zich afvragen - is Italië wat dat betreft zoveel anders dan andere Europese landen...
Vanaf eind jaren zestig geraakte de Italiaanse partijcratie geleidelijk in een diepgaande crisis. Buitenparlementaire krachten van links en van rechts openden de aanval op de partij-stellingen. Als reactie kropen deze partijen in de jaren zeventig tegen elkaar aan. Communisten en christendemocraten hamerden met steeds grotere nadruk op de ondeelbare eenheid van Italië en de Italianen. De communisten namen daarbij het voortouw. Op die manier probeerden ze de dubbele crisis - die van de politieke partijen in het algemeen en die van de communistische ideologie in het bijzonder - te maskeren. Het zou slechts uitstel van executie zijn; een executie als gevolg van de internationale ontwikkelingen in de jaren tachtig.
Italië is zo meer een vorm dan een reële eenheid gebleven. Na het tumult van de jaren zeventig volgde de windstilte van de periode-Craxi (de jaren tachtig). Door het wegvallen van elke politieke oppositie van links leek iedereen zich toen neer te leggen bij de bestaande craxiaanse orde. De eerste echte anticentralistische oppositie zou van rechts komen. In de tweede helft van de jaren

tachtig begonnen verschillende lega's (regionale partijen) zich te roeren. Ze zouden zich verenigen in de Lega Nord van Umberto Bossi. Deze partij doorliep volgens Bossi in een brief uit 1996 drie fasen.
Allereerst een "etnische, gedreven door het eenvoudige volk dat alleen vanuit haar hart reageert". Een veelzeggende omschrijving van de eerste jaren van de Lega Nord eind jaren tachtig en begin jaren negentig, toen de partij - en Bossi voorop - fulmineerde tegen de Zuid-Italianen, vooral tegen diegenen die het gewaagd hadden zich in Noord-Italië te vestigen. Daarna kwam de 'sociaaleconomische fase'; in de praktijk komt die er op neer dat de partij inhaakte op de operaties van Schone Handen. Men fulmineerde vooral tegen Rome dat de gelden die het Noorden opbracht in de bodemloze put van Zuid-Italië deed verdwijnen. Deze stellingname resulteerde in een grote toeloop van aanhangers onder de mensen die in Noord-Italië hebben gezorgd voor een bloeiende economie. Onder hen zijn de honderdduizenden die werken in de vele middelkleine bedrijven; een uitzonderlijk dynamische sector in de Noord-Italiaanse economie, mede dankzij het feit dat men het met het belasting betalen niet zo nauw neemt en dat graag zo wil houden. Een flink deel van dit publiek is inmiddels overgelopen naar het kamp van Berlusconi. Maar voor een ander flink deel is Berlusconi toch een typische representant van 'Groot-Italië'.
De derde, meest recente fase in de ontwikkeling van de Lega is volgens Bossi die van het onafhankelijkheidsstreven en van de vorming van een nieuwe, tot leiding geven uitgeruste klasse die werkt aan de vorming van de autonome republiek Padania. Padania is een fantoom dat echter meer in de harten van de Lega-diehards leeft dan dat het op een historische realiteit gebaseerd is.
Over zijn flirt met de bundeling van Berlusconi en Fini in 1995 heeft Bossi een eigen lezing die de moeite waard is om hier weer te geven. De basis van de bundeling (Forza Italia en Nationale Alliantie) wordt, aldus Bossi, gevormd door de mafia, dat wil zeggen de politieke klasse uit het Zuiden die alle heil verwacht van staatsinterventie. Met andere woorden de Polo di Libertà (Polen van de Vrijheid) van Fini en Berlusconi bestaat uit de resten van de leidende kliek uit de jaren tachtig en zijn cliëntèle, uit de krachten die zich genesteld hebben op de sleutelfuncties in het overheidsapparaat, het leger en de geheime diensten (met name de CIA-adepten die contact onderhouden met reactionairen in het Vaticaan en in de Verenigde Staten). Allemaal krachten die er allang van droomden de fascistische partij MSI met haar grootste aanhang in het Zuiden uit haar isolement te halen als tegenwicht voor het optreden van de Lega in het Noorden. Zonder de hulp van Berlusconi met zijn tv-stations, zijn kranten en zijn machtig propaganda-apparaat was het de fascist Fini nooit gelukt om een geaccepteerd politicus te worden waar zelfs de postcommunisten rekening mee houden.
Het moet gezegd worden dat dit deel van Bossi's analyse niet ver van de waarheid ligt. Bossi noemt zichzelf een "anti-ideoloog (dus anti-fascist en anticommunist) omdat ik niet geloof in een maatschappij die gebouwd is op de economie als enige grondwaarde".

IDEOLOGIE

In werkelijkheid doet mening Lega-adept wel aan een of andere vorm van

ideologie. Sommigen putten eveneens uit een enigszins progressief getint vaatje. Ik sprak op 22 mei jl. in Amsterdam met een andere leidinggevende figuur van de Lega, Roberto Speroni, minister in het kabinet-Berlusconi van twee jaar terug. Van werkelijk dissidente meningen in de Lega kan onder een leider als Bossi geen sprake zijn, maar Speroni is niet te beroerd om Bossi in het openbaar soms af te vallen, zonder daar overigens consequenties uit te trekken en bijvoorbeeld zijn functioneren onder Bossi ter discussie te stellen. Over de verhouding Lega Nord-Europa merkt hij - met veronachtzaming van vele andere internationale contacten - op:

"De Lega Nord is met zijn rond de vier miljoen stemmen (bij de verkiezingen van 1996) de grootste partij in zijn Europese soort. Voornaamste doel van de Lega is op democratische en vreedzame wijze een vorm van zelfbestuur in Padania te verkrijgen. Zelfbeschikking houdt niet in zich afkeren van de omgeving. Het gebied dat Padania wordt genoemd, heeft vanouds banden met zijn wijde omgeving. Wat dat betreft verschilt het sterk van de rest van het Italiaanse schiereiland. Padania heeft vanouds banden met omliggende landen als Oostenrijk en Zwitserland. Het inkomen per hoofd van de bevolking behoort tot de hoogste in Europa. Desalniettemin loopt Padania - als onderdeel van de Italiaanse eenheidsstaat - het risico uitgesloten te worden van de Europese munteenheid. Omdat de burgers van Padania consequent uit bestuurlijke posten van de Italiaanse overheidsorganisatie gehouden worden, is er een grote mate van vervreemding tussen de mensen van Padania en de Italiaanse staat die als een vreemd lichaam wordt gezien.

"Het kader waarbinnen onze beweging wil werken, is Europa. Na de val van het communisme heeft in heel Europa de subnationale tendens de overhand gekregen. Mensen willen veelal zelf bepalen met wie ze willen samenwerken en met wie niet. Mensen zijn op zoek naar politieke instituties die minder ver van hun afstaan en die meer overeenstemmen met hun culturele identiteit. Een dergelijke tendens is geruime tijd onderdrukt door het bestaan van centralistische natiestaten. In tegenstelling tot het beeld dat de Italiaanse media graag schetsen, staat lokalisme niet voor een achtergebleven zijn. De opkomst van lokale en regionale bewegingen in Europa heeft overigens geen uniform karakter. De renaissance van de bewegingen die de eigen culturele identiteit benadrukken, hangt samen met de neergang van een staatsvorm, namelijk de natiestaat. Deze is slechts een historisch bepaald voorbeeld van een politiek lichaam dat een samenleving kan organiseren. Haar voornaamste kenmerken zijn: de centralisering van de macht, een opgelegde culturele uniformiteit voor alle bevolkingsgroepen en gebiedsdelen. De natiestaat verbreidde zich in de vorige en begin twintigste eeuw. En is nu op zijn retour.

"Europa heeft een werkelijk federale vorm van integratie nodig, niet een pure hergroepering van natiestaten tot één Europese natiestaat. De Lega Nord is niet geïnteresseerd in de overstap van de natiestaat naar een supernationale staat. Deze staatsvorm is achterhaald, niet toepasbaar onder de huidige omstandigheden en wellicht zelfs gevaarlijk. De komende Europese topconferentie in Amsterdam zal zich helemaal

niet bezighouden met de kritieke fase waarin de Europese eenwording verkeert. Veel Europeanen zijn echter bang voor de anonieme superstaat die gecreëerd wordt. Om de verschillende bevolkingsgroepen (inclusief die van Padania) bij de eenwording te betrekken, is iets heel anders nodig, namelijk een Europese federatie van Europese volken en regio's, van levende gemeenschappen. De integratie hoeft geen uniform proces te zijn waarin alle regio's op gelijke wijze onderdeel worden van de Europese federatie. De centralistische manier van denken die de Europese politiek van de nationale staat heeft overgenomen, moet doorbroken worden. De Europese eenwording moet zich ook baseren op de natuurlijke omgeving waarin de stem van de Europese bevolkingsgroepen gehoord kan worden. Er moet gezocht worden naar wat men gemeen heeft en moet van elkaar waarderen wat er aan eigen aard bestaat. Dat geldt voor de naties zonder staat van de Middellandse Zee tot aan de Noordzee" (Bij het laatste denkt Speroni aan Vlaanderen).

"Wat wil Padania? Padania wil vrij zijn maar ook onderdeel van Europa, in een vrije markt, met de mogelijkheid om de eigen identiteit te promoten."

"Maar de EU lijkt bijzonder weinig belangstelling te hebben voor zaken als regionalisme of federalisme", merk ik op. Speroni's reactie: "De EU is vooral een gemeenschap van kooplui, van economische grootheden. We zijn er voor dat het een gemeenschap van volkeren en gebiedsdelen wordt, méér dan een van staten en economen."

Over de racistische tendensen binnen de Lega doet Speroni nogal luchtig. Op mijn constatering dat de Lega is begonnen als een anti-zuiderlingenpartij, als een partij met een negatieve identiteit, reageert hij met: "Zeer zeker en dat was nodig en bewust gekozen om ruimte in de media te krijgen. Als nieuwe partijen niets nieuws te zeggen hebben, komen ze gewoon niet in het nieuws. Door op een overdreven wijze de nadruk op het anti-Zuidengevoel te leggen, kregen we onmiddellijk de aandacht van de pers. Toen we eenmaal onze plaats op de tribune bevochten hadden, zijn we uit een ander vaatje gaan tappen. Trouwens, ik heb zelf een moeder die uit het Zuiden komt."

Deze opmerkingen van Speroni spreken voor zich. Ik vroeg hem verder: "Bestaat het idee van het federalisme alleen in Noord-Italië?" Speroni: "Het komt ook in Zuid-Italië voor, maar de mensen op de sleutelposities in de zuidelijke politiek houden de boot sterk af. Dat gebeurt zeker onder invloed van Fini's Alleanza Nazionale die sterk is in het Zuiden. Dat is een partij die een centrale rol aan de staat toekent. De partij is post-fascistisch in die zin dat er ook niet-fascisten toegetreden zijn. Maar het gaat dan vooral om mensen die afkomstig zijn uit de oude Democrazia Cristiana. Die hebben een mentaliteit met zich mee genomen waarin initiatieven vooral van de kant van de overheid verwacht worden."

"In Italië stemmen mensen vaak niet zozeer ergens voor als wel ergens tegen. Iemand kan op Fini stemmen omdat hij tegen de postcommunisten is of tegen de Lega of tegen andere politieke stromingen. Fini's partij is, net als de Lega, voor veel mensen een protestpartij."

Speroni's opmerkingen maken enigszins duidelijk dat de Lega niet heel

simpel is in te delen in het politieke spectrum.

De Italiaanse werkelijkheid biedt hoe dan ook veel koren op de molen voor groeperingen als de Lega. Een paar feiten: de economische groei in Noord-Italië ligt op een niveau dat drie keer zo hoog is als in Zuid-Italië (waar over het algemeen genomen nauwelijks sprake van groei is). Zo blijven ook de lonen en de werkgelegenheid in Zuid-Italië steeds verder achter bij die van Noord-Italië. De krant van Bossi kan er dan ook niet genoeg op hameren dat de afscheiding van Noord-Italië zich in feite al aan het voltrekken is. Hetgeen allesbehalve een gotspe is.
Een ander zorgwekkend gegeven is dat zich een nieuwe coalitie van groepen rechts van de Lega aan het vormen is, vooral in het gebied van Venetië. De Lega heeft haar steunpunten meer en meer boven het gebied van de Po. De nieuwe coalitie heeft contact met elkaar gekregen na de semi-operettevertoning in mei 1997, waarbij acht Venetiaanse patriotten de toren van de beroemde San Marco in Venetië open ramden en een nacht bezet hielden namens het 'leger' van een onder het stof van de geschiedenis te halen 'Venetiaanse republiek'. Een organisatie van kleinere ondernemers heeft zich solidair met dit Venetiaanse streven verklaard, haalt er geld voor op en voert er propaganda voor. De acht vertegenwoordigen één van de minuscule groepen die al meer dan tien jaar proberen aan de weg te timmeren. Wat dat betreft was hun actie zeker effectief. De Italiaanse autoriteiten (met de postcommunisten voorop) hebben in dit verband het spook van het terrorisme al weer voor de dag gehaald.

Jammer genoeg blinken anarchisten in Italië niet zelden uit in een rechtlijnigheid die weliswaar zorgt dat men de handen schoon houdt maar die tevens ook hun isolement bewerkstelligt, of althans de onmogelijkheid om op nieuwe tendensen in te spelen (als lokalisme en regionalisme die in dit geval toch de ondermijning van de staat inhouden). In het Italiaanse weekblad *Umanità Nova* van 1 juni jl. luidt het onder andere dat de Lega "een fascistisch fenomeen is, weliswaar met enige a-typische trekken". Terecht wordt opgemerkt dat de Lega zich vaak uiterst intolerant opstelt tegen groepen die op een of andere manier afwijken van de doorsnee Italiaan uit het Noorden; dat Padania een spookrijk is en dat de Lega de ongelijkheid tussen de verschillende bevolkingsgroepen propageert. Maar op geen enkele manier wordt materiaal aangedragen dat de ontwikkelingen in een meer libertaire richting om kan buigen, tenzij men de voortdurende propaganda voor de 'sociale centra' als zodanig beschouwen wil. Hier wreekt zich opnieuw het gebrek aan analyserend vermogen in de libertaire hoek die, uitgaand van het onvermijdelijke failliet van de nationale parlementaire democratie en van haar basis - de politieke partijen - probeert in te spelen op een aantal nieuwe ontwikkelingen. De analyse blijft veelal beperkt, bijvoorbeeld omdat de nieuwe ontwikkelingen vooralsnog gedragen worden door groepen die we onmogelijk van libertaire sympathieën kunnen verdenken. Het is nogal uit de mode om tot een nieuw debat over deze materie op te roepen. Maar het alleen afgeven op zaken als het 'Europa van de banken' en het 'regionalisme van reactionaire nostalgici' brengt ons ook niet verder.

SHEELA-NA-GIG 3

"God is dood, het gebed een illusie. Ziet gij daar die grote akkers, omgeploegd door de wetenschap? Een hele dorre vlakte - welk een arbeid! Maar er groeit nog geen oogst. Ginds staat wel een kleurig gewas: het zijn de opzichtige, giftige bloemen van toverij en bijgeloof - raak ze niet aan. De theosofie zal de schoonste vruchten in de toekomst doen rijpen: de broederlijk verenigde mensheid. Maar waarvan zal de mens intussen leven? Zelfs de grote som van ellende in de wereld doet de theosoof niet twijfelen".
(P.D. Chantepie de la Saussaye, De Moderne Theosophie - 1914)

Met enige opwinding trek ik de laatste maanden *Kleintje Muurkrant* als eerste uit de stapel bladen en tijdschriften die mijn brievenbus bevolken. *Kleintje* behoort al jaren tot mijn favoriete stadskranten - ze wordt sinds 1977 gemaakt te 's-Hertogenbosch en volgt lokale ontwikkelingen, tendensen en gebeurtenissen op een kritische wijze. Onder het motto 'weinig plaatjes, veel praatjes' brengt *Kleintje* maandelijks vier tot zes grote pagina's uit. Maar *Kleintje* biedt meer dan louter lokaal nieuws: stokpaardjes zijn onder meer kritische beschouwingen van de media en een militante afkeer van alles dat naar 'new age' riekt. Zo was *Kleintje* paraat in het offensief tegen de antroposofische leer van Rudolf Steiner waarvan racisme een integraal bestanddeel zou zijn; en sinds enige maanden is in haar kolommen de theosofie onderwerp van verhitte discussie. Wie geïnteresseerd is in dit debat kan bij *Kleintje* een nog immer groeiend overzichtspakket bestellen waarin de gehele antroposofie-theosofie-discussie is opgenomen.
Terecht schrijft Herman de Tollenaere (14-3-1997) - schrijver van de prikkelende, sterk op Indonesië gerichte studie *The Politics of Divine Wisdom* (1996) - dat de theosofie "in Nederland geen sterke maatschappelijke kracht is". Dat de theosofische leer is doordrenkt van allerlei racistische denkbeelden van een uiterst primitief gehalte staat buiten kijf. Drijvende kracht achter de moderne theosofie was Helena Blavatsky, een blowende avonturierster die haar trips of visioenen mixte met oosterse en westerse esotherische en wetenschappelijke kennis. Het resultaat was weliswaar een filosofie op Mavo-plus-niveau, maar het bleek een 'wijsheid' die velen wist te bekoren - met name tijdens het fin de siècle en in de eerste helft van deze eeuw. Het heeft me altijd verbaasd op hoeveel sympathie deze leuterkoek kon rekenen. De tranen biggelden werkelijk over mijn wangen van het lachen toen ik enkele jaren geleden een biografie van Blavatsky las, niet geschreven door een geoefend historicus, maar door Sylvia Cranston, een fervent theosofe. Haar boek, getiteld *HPB: Het bijzondere leven en de invloed van Helena Blavatsky, stichtster van de Moderne Theosofische Beweging* (1993), is een werkelijk schitterend staaltje van religieuze adoratie en mystieke devotie. In ruim zeshonderd pagina's vinden we geen enkele nuancering of relativering, maar louter kritiekloze hulde en bewondering. Wat mij betreft heeft de Theosophical University Press - de uitgever - met dit boek onbedoeld de meest krasse aanval op haar eigen leer geopend. Wie wil weten waarom de theosofie "geen sterke maatschappelijke kracht is", dient Cranston uit de bibliotheek te halen om eens onbedaarlijk te kunnen lachen.
Het theosofische wereldbeeld is pervers en parasitair, om Wouter Hanegraaffs typering te gebruiken. Parasitair, omdat geen nieuwe of originele denkbeelden worden geformuleerd, maar gebruik wordt gemaakt van gerecycelde esotherische en wetenschappelijke data; pervers, omdat de data worden losgesneden uit hun specifieke wetenschappelijke en historische contexten. Met andere 'new age-bewegingen' zocht de theosofie naar een uitweg uit de kladdaradatsj van wetenschap en godsdienst, naar een derde weg, naar de *gnosis*, waarin kennis en geloof niet alleen werden verbonden, maar tevens overstegen in een nieuwe synthese. Ondanks dit hybridische karakter was de theosofie een bij uitstek moderne leer, net zo modern als

liberalisme of socialisme. 'New Age' en theosofie zijn niet noodzakelijkerwijs irrationeel of anti-modern, maar verhouden zich tweeslachtig tot de moderne wereld. Enerzijds ageren ze tegen de moderne reductionistische wetenschap en anderzijds streven ze naar wetenschappelijke respectabiliteit door op enthousiaste wijze gebruik te maken van door de moderne natuurkunde verkregen inzichten (denk hier bijvoorbeeld ook aan de Chaos Theorie). Daarbij is de theosofie net zo optimistisch in haar verwachtingen van de toekomst als het socialisme of anarchisme dat waren. Men hoopte op een toekomstige verbroedering van de mensheid; niet door maatschappelijke structuren te veranderen, maar door het bewustzijn te veranderen. Deze paradoxale verhouding van de theosofie tot de moderniteit vinden we ook bij de hyperabstracte kunstenaar Piet Mondriaan die nog op zijn sterfbed in een hypermodern atelier in New York een visioen van Blavatsky kreeg. Wellicht dat de volgend jaar verschijnende studie van Teio Meedendorp - over de relaties tussen theosofie/occultisme en beeldende kunstenaars in Nederland - meer helderheid zal verschaffen.

Al sinds de vorige eeuw waarschuwen vrijdenkers en anarchisten voor de theosofie - wat dit betreft is *Kleintje* geen uitzondering. Daar waren ook alle redenen toe want de moderne theosofie vindt haar oprichters vooral onder vrijdenkers en anarchisten. In de *Kleintje*-discussie werd al gewezen op Annie Besant, ooit een vrijdenkster van een hard atheïstisch kaliber en na de dood van Blavatsky een van de belangrijkste theosofische spreekbuizen. Maar we kunnen ook in Nederland blijven. Vrijdenkersvereniging De Dageraad kwam voort uit de vrijmetselaarsloge Post Nubila Lux waar spiritisten als Markus Polak de dienst uitmaakten. Ook een van de eerste filosofen van De Dageraad, Alexander Francois Siffle, kan een prototheosoof worden genoemd die lyrisch sprak over de toekomstige "hereniging met het Grondwezen". Nog in de twintigste eeuw zou een theosofische loge zich overigens Post Nubila Lux noemen. Het eerste expliciet-theosofische tijdschrift, *Licht en Waarheid*, was begonnen als anarchistisch tijdschrift - redacteuren als Willem Meng en H.J. van Steenis werden volgelingen van het Theosofisch Genootschap in Nederland. De anarchist Bernard Damme was op zijn beurt weer een leerling van Meng. Nog in 1921 herdacht hij in *De Vrije Socialist* de zojuist overleden theosoof die hij een "medestrijder die van ons heenging" noemde.

Zowel het anarchisme als de theosofie waren behoorlijke bewegingen in het Nederland van omstreeks de eeuwwisseling. De theoloog Chantepie de la Saussaye telde in 1914 ruim vijfhonderd actieve theosofen, evenveel als in het zo occult geachte Frankrijk en ruim het vijfvoudige van de aanhang in Duitsland. Ook de aanhang alhier van het anarchisme werd in West-Europa slechts overtroffen door Spanje, zo berekende Anton Constandse. Tot ver in de twintigste eeuw - toen de rol van het anarchisme al was uitgespeeld - werden anarchistische ideeën nog wel serieus genomen in theosofische bladen, zoals in *Theosophia*. Het moge dus geen verwondering wekken dat fanatieke anti-spiritualisten als Damme, Domela Nieuwenhuis en Constandse voortdurend waarschuwden tegen de theosofie: zij wisten dat onder hun gehoor zich potentiële kandidaten voor de theosofie bevonden.

Omstreeks 1900 trad de chaotische en syncretische theosofie - want van consistentie en samenhang lijkt nog nauwelijks sprake in de vroege jaren - in een tragisch huwelijk met Hegel. In Leiden orakelde de populistische autodidact en anti-democraat Bolland met veel succes over zijn hegeliaanse 'zuivere rede'. Volgens Hegel - en de theosofen - is al het zijnde op deze wereld van geestelijke aard (idealisme): alle dingen, wezens en natuurverschijnselen moeten worden opgevat als gedachten van de Wereldgeest of de Rede (of God). De zuivere rede leeft in het besef dat in de geschiedenis de menselijke geest zichzelf steeds meer bewust wordt van

zijn vrijheid. De wereldgeest ontvouwt zich van minder bewust naar meer bewust, van minder vrij naar meer vrij. De weg die de mensheid moet doorlopen naar dat einddoel noemen we de wereldgeschiedenis: een *vooruitgang* van het bewustzijn van vrijheid. Om dat vooruitgangsproces te beschrijven hanteerde Hegel de dialectiek: aangezien alles dat bestaat ook in zijn tegendeel bestaat (ja/nee, groot/klein, mooi/lelijk, enzovoorts) vinden voortdurend botsingen plaats. Maar zoals in een dialoog tegenstellingen kunnen worden overwonnen in nieuwe argumenten, zo kunnen ook andere eenzijdigheden worden overwonnen in een hogere synthese. En zo dendert de geschiedenis met een ijzeren noodzakelijkheid dialectisch voort in de richting van haar einddoel: de vrijheid. Isaiah Berlin sprak van "fantasie" en "subjectieve poëzie in proza" - hij beschouwde Hegel dan ook als de eerste denker *"in een lange, fatale reeks van kosmische historici die zich via Comte en Marx uitstrekt tot Spengler en Toynbee en alle anderen die geestelijk troost vinden in het ontdekken van enorme denkbeeldige symmetrieën in de onregelmatige stroom der menselijke geschiedenis"*.

Net zoals in het geval van de theosofie heb ik me steeds verbaasd over het enthousiasme waarmee ook deze leuterkoek in grote porties werd verorberd. In al zijn varianten doortrok het hegelianisme bijna alle grote (continentale) geestesrichtingen en ideologieën sinds de negentiende eeuw. Ook Karl Marx maakte deze denkbeelden tot uitgangspunt van zijn socialisme: de wereldgeschiedenis is het toneel van de strijd tussen kapitaal en arbeid en hun tegenstellingen zullen uiteindelijk worden overwonnen in de socialistische heilstaat. Een intuïtief inzicht wordt verheven tot wetenschap: wetenschappelijk socialisme. Nu is de dialectiek als denkspel zo gek nog niet, ware het niet dat iedereen in het kielzog van Hegel werkelijk dacht dat de geschiedenis zijn ware ontknoping zou bereiken. Hegel zelf, overtuigd van het feit dat de Wereldgeest eindelijk was aangekomen op de plaats van bestemming, presenteerde zichzelf als gezagstrouw ideoloog aan de Pruisische staatsmacht. De gedachte van 'het einde van de geschiedenis' - zo populair vandaag onder postmodernisten - is een vondst van Hegel. Met Karl Popper denk ik dat dit vooruitgangsdenken niet meer dan bijgeloof, tovenarij of astrologie moet worden genoemd. Er is op redelijke, wetenschappelijke gronden geen enkele reden aan te nemen dat er sprake is van een immanente logos of Rede in de natuur - zo is er ook geen enkele reden aan te nemen dat de wereldgeschiedenis zich lineair naar een einddoel beweegt, dat de mensheid zich even lineair ontwikkelt van barbarij (onvolmaakt) naar beschaving (volmaakt).

Wellicht is Murray Bookchin in anarchistische kringen een van de laatste grote mystici wiens ecologische bouwwerk volledig stoelt op de hegeliaanse vooruitgangscultus. Dat de blanke, westerse beschaving met dit einddoel werd geassocieerd, moge geen verwondering wekken - die gedachte vond niet alleen steun in rechtse kringen, maar ook in linkse. Het invloedrijke werk van de communist V. Gordon Childe, *The Aryans*, mag wat dit betreft een absoluut dieptepunt worden genoemd. Ook het enthousiasme waarmee in de jaren dertig Rotterdamse syndicalisten middels knokploegen jacht maakten op Chinese arbeiders doet vermoeden hoezeer de idee van de blanke suprioriteit overal weerklank vond.

De hermetische logica van Hegel sterkte de geloofwaardigheid van het einde van de geschiedenis: het geloof dat er een andere, hogere of betere wereld voor de deur stond. Veel theosofen waren diep onder de indruk van Bollands colleges en visioenen en integreerden de ontwikkelingsgedachte in hun levensbeschouwing. Bolland op zijn beurt oreerde uitvoerig over de theosofie in de hoop zijn gehoor op de ongerijmdheid daarvan te wijzen en hen tot de zuivere rede te brengen. Hij was daarin zeer succesvol. Theosofische verenigingen liepen leeg en men startte een campagne om Hegel binnen de theosofie te trekken. Zo organiseerde de

Amsterdamse Theosofische Vereniging in 1907 en 1908 een cursus over Theosofie & Hegel. Als docent werd Rudolf Steiner aangetrokken die het debat tussen hegelianisme en theosofie nieuwe impulsen gaf. Ook Jacob Hessing, aanvankelijk theosoof, koos voor de zuivere rede en zou na Bollands dood in 1922 uitgroeien tot de voornaamste hegeliaanse filosoof in Nederland. Jannes Wattjes, een andere hegeliaan, volgde dezelfde route. Zij die de theosofie trouw bleven, maakten meer ruimte voor het hegeliaanse denken. Een voorbeeld vinden we in J.J. Poortman, een niet-onverdienstelijk filosoof die het beroemde *Repertorium der Nederlandse Wijsbegeerte* (1948) publiceerde.

Bijna alle ideologische randgroepen - theosofen, spinozisten, christen-anarchisten, idealisten, hegelianen enzovoorts - hadden zich in hun afkeer van de moderne, maar mechanische en 'cultuurloze' samenleving gericht op gene zijde van de mainstream. Van deze beweging profiteerde het anarchisme, maar ook andere heterodoxe stromingen zoals het actualisme, het fascisme en het nationaal-socialisme: revolutionaire bewegingen die de bestaande orde wensten te ondermijnen. De combinatie Blavatsky-Hegel bleek een funeste. In 1933, enkele weken nadat Adolf Hitler in Duitsland de macht greep, schreef de theosoof Poortman een lange beschouwing in het blad *Theosophia*. Alhoewel hij het antisemitisme van de nazi's hekelt, is zijn oordeel over het nationaal-socialisme erg positief. Het artikel is van belang omdat hier de hegeliaans-theosofische leuterkoek een tragisch dieptepunt heeft bereikt. Ik vat Poortmans gedachtengang even kort samen: Blavatsky had al ooit ergens een grote Europese Revolutie voorspeld die een einde zou maken aan de vele kibbelende en versnipperde staatjes die universele broederschap in de weg stonden. Hegelianen als Balthus Wigersma hadden hem ervan overtuigd dat de geschiedenis zijn voltooiing naderde en dat Europa net als Amerika zou uitmonden in de Verenigde Staten van Europa. Ook Poortman voelde zich - net als de meeste hegelianen - uitverkoren, hij stond op de drempel van een nieuwe tijd en zag Hitler als de voorbode van die Grote Europese Revolutie. In de jaren twintig en dertig duiken dan ook overal denkers van dit type op rondom nieuwe fascistische partijen: parapsycholoog K.H.E. de Jong neemt zitting in het bestuur van het Verbond van Actualisten (de eerste fascistische partij in Nederland); de metafysica van Emile Verviers wordt tot grondslag van Arnold Meijers Zwart Front; mystici als J.H. Carp en T. Goedewaagen roeren zich in de NSB - Carp schopt het zelfs tot nazistisch opperrechter; Poortman looft de machtsovername van Hitler; de hegelianen Wigersma en Hessing nemen zitting in de denktank van de nationaal-socialistische beweging; de joodse filosofen Herman Wolf en Leo Polak worden door pro-nazistische collega's uit de redactie van het *Tijdschrift voor Wijsbegeerte* gemieterd en sterven in Duitse concentratiekampen... In de eerste week van de Duitse bezetting neemt een woedende menigte wraak en wordt menig hegeliaan gemolesteerd.

Overigens had ook Anton Constandse in 1921 te Den Haag een cursus over Hegel gevolgd bij de ex-theosofen Hessing en Wattjes en was hij sindsdien genezen van allerlei hegeliaanse aandoeningen. Volgens Constandse zouden de hegelianen streven naar een aristocratische 'Junkerskaste' die de bevolking onder de duim wenste te houden dankzij beelden, vlaggen, emblemen, gestalten en vurige godsdiensten.

In hun bestrijding van de theosofie en het rechts-hegelianisme maakten ook marxisten gebruik van hetzelfde hegeliaanse denken. Beide stromingen meenden zonder een spier te vertrekken dat de geschiedenis met een schier ijzeren noodzakelijkheid afstormde op haar ontknoping. We noemen dit historicisme - het ontdekken van een logische, en dus noodzakelijke gang in de geschiedenis en het trachten ook daarnaar te handelen. *"Moderne historicisten waren zich niet bewust van het antieke karakter van hun doctrines en dachten wer-*

kelijk dat hun variant voldeed aan de meest revolutionaire prestatie van de menselijke geest" (Popper). Hegelianisme, marxisme, theosofie, thatcherisme... allemaal varianten van historicisme waarin een noodzakelijke loop der dingen wordt verondersteld. Het is zinvol en belangrijk dat dergelijke concepten voortdurend worden opgeblazen - want maar al te vaak verschijnen ze in het gewaad van een of andere 'noodzakelijke logica'.

Ook de polemieken in *Kleintje Muurkrant* gaan soms mank aan een kritiek die in zichzelf ook historicistisch is. Zo biedt Eric Krebbers een uiterst leesbaar en helder betoog tegen de gekte rondom *De Celestijnse Belofte* (14-3-1997), maar ontkomt hij ook zelf niet aan het mechanisme dat juist de aantrekkingskracht van de new age bepaalt: *"Willen we onze problemen werkelijk aanpakken, dan zullen we het individueel-psychologische niveau moeten overstijgen en samen vechten voor een betere wereld. Solidariteit, kameraadschappelijkheid en strijdbaarheid zetten namelijk meer zoden aan de dijk dan een logischerwijs tot mislukken gedoemde poging het aardse te overstijgen".* Krebbers gaat - net als in de oude beweging - de *concurrentie* aan met de new age en belooft "meer zoden aan de dijk" dan zijn tegenvoeters. Werd ons al niet meer dan genoeg beloofd?

Net als de moderne politieke filosofieën, gaan ook de new age en de theosofie uit van een geloof in beheersing en maakbaarheid - "we zijn allen automobilisten geworden", schreef Henk Oosterling ooit, we willen onszelf volledig besturen. De politieke ideologie, maar ook de theosofie willen verklaringen voor alles, willen alles begrijpelijk maken en beweren in de onstuitbare gang van de geschiedenis rechtvaardiging voor hun denken en handelen te vinden. En dat uiteraard in de hoop dat een toekomstige werkelijkheid een weerstandsloze werkelijkheid zal zijn. In 1911 nam de anarchiste Clara Wichmann afscheid van Bolland en van de illusie dat de toekomst bevrijd zou zijn van alle weerstanden en tegenstellingen: *"En indien we ons afvragen of de toekomst een wereld zal brengen zonder misdaad, zonder ellende en zonder leed, dan moeten we antwoorden: nee. Want deze worden niet door uitwendige, maatschappelijke omstandigheden alleen bepaald - het leven kan eenvoudigweg niet zonder zonde en verdriet. Van die toekomst weten we niet of ze ooit zal aanbreken en in laatste instantie doet dat er ook helemaal niet toe. Laten we ons in het denken over de toekomst met een meer milde blik tegenover het heden plaatsen; laten we begrijpen dat alle woelingen en dwalingen niet zonder reden zijn - dat ze fasen, wegen, doorgangen zijn".*

Bijna twee eeuwen lang domineerde een hegeliaans vooruitgangsgeloof - ongeacht haar linkse, rechtse of theosofische karakter - en sedertdien werd bijna alles geliquideerd dat de weg versperde van de 'noodzakelijke' loop van de geschiedenis: jagers & verzamelaars, tribale samenlevingen, armeniers, berbers, joden, zigeuners, koerden, indianen, ishmaelieten, de eilandbewoners van Schokland, anarchisten, moslims... Is het verwonderlijk dat Hegels grootste opponent destijds, de pessimist Arthur Schopenhauer, zich op een filosofie van het lijden en de pijn stortte? De laatste dominante vorm van historicisme lijkt de ideologie van de vrije markt. Vandaag de dag zijn het vooral de economen die zich schuldig maken aan leuterkoek van de eerste orde. Hun werk komt hoofdzakelijk neer op het voorspellen van de toekomst, een bezigheid die eerder door astrologen, hegelianen en theosofen werd beoefend. De laatsten vormen wellicht "geen sterke maatschappelijke krachten" (meer), maar laten we huiveren voor de econoom: *"Het liberaal-economisch determinisme vindt zijn wortels in de negentiende eeuw, maar werd gerevitaliseerd in het thatcherisme - het beschouwt de competitie op de markt als de motor van iedere vooruitgang en menselijke lotsverbetering"* (Campion). De Heilige Economie, opnieuw gerechtvaardigd door mystieke leuterkoek die staat & kapitaal & arbeid ongelimiteerd vrijbrieven verstrekt om iedereen over de kling te jagen die weigert te geloven in de De Florijnse Belofte.

Siebe Thissen

* Nicolas Campion, *The Great Year. Astrology, Millenarianism and History in the Western Tradition* (London 1994)
* P.D. Chantepie de la Saussaye, *Geestelijke stroomingen* (Haarlem 1914)
* *Chrysostomos. Mitteilungen fur die Mitglieder der Anthroposofischen Gesellschaft Christian Rosenkreutz Zweig Hamburg-Rotterdam-Norrkoping.* Wordt periodiek uitgegeven door uitgeverij Cagliostro te Rotterdam. Cagliostro geeft anarchistische en antroposofische literatuur uit, waaronder werk van Max Stirner en Rudolf Steiner. Deze scene bestaat uit geroyeerde en dissidente antroposofen die zich onder meer keren tegen de antroposfische uitgeverij Vrij Geestesleven en de Vrije Scholen. Hierover ook: Siebe Thissen, 'Vervalsing van de bovenzinnelijkheid? Iets over de antroposofische zuil in Nederland', in: *Buiten de Orde* (1, 1992)
* Sylvia Cranston, HPB. *Het bijzondere leven & de invloed van Helena Blavatsky, stichtster van de moderne theosofische beweging* (Theosophical University Press, Pasadena - Den Haag - Munchen 1993)
* *De Federatieven.* Beweging voor sociale vernieuwing en bewustwording. Ook de Federatieven - een afsplitsing van De Groenen - huldigen een mix van ecologie, antroposofie en anarchisme (Kropotkin). Federatieven: Buntlaan 11, 3941 MG Doorn.
* J. Flentge, 'Hegeliaansche Theosofie' in: *Licht en Waarheid* (1914)
* Joscelyn Godwin, *The Theosophical Enlightenment* (New York 1994)
* Joscelyn Godwin & Mike Jay, 'Licked by the Mothertongue: The Connections Between UFO-magazines, Theories About the Hollow Earth and the Theosophical Society', in: *Fortean Times* (#97, mei 1997)
* W.J. Hanegraaff, *New Age Religion and Western Culture. Esoterism in the Mirror of Secular Thought* (Utrecht 1996)
* Waldemar Januszczak, 'All Mod Cons. Seduced by Dark Age Hocus Pocus of Theosophy', in: *The Guardian* (supplement) 20-10-1995. Artikel naar aanleiding van de televisieserie *Hidden Hands,* uitgezonden in 1995 door Channel 4. Welke omroep schaft die serie nou eens aan?
* *Kleintje Muurkrant.* Maandblad, slechts dertig gulden per jaar: giro 5349231 t.n.v. muurkrantkollektief Den Bosch. Adres: Postbus 703, 5201 AS Den Bosch - email: stelling@telebyte.nl - internet: http://www.telebyte.nl/-stelling/kleintje/index.htm. Een up-to-date 'Sofenpakket' met alle polemieken rondom de antroposofie & theosofie kan je bestellen voor ƒ15,- (inclusief verzendkosten) op bovenstaand gironummer.
* Sjoerd de Jong, 'De kosmische knuffelcultuur', in: *NRC-Handelsblad* (wetenschapsbijlage) 14-3-1996
* Jason McQuinn, 'An Interview with Jay Kinney - the publisher of Gnosis', in: *Alternative Press Review* (winter 1996). Kinney was eerder uitgever van anarchistische bladen als *Young Lust Comics, Anarchy Comics* en *Co-Evolution Quarterly/Whole Earth Review* en maakt nu het kwartaalblad *Gnosis* dat inmiddels een oplage van 20.000 exemplaren heeft bereikt. *Gnosis* bestudeert westerse esotherische tradities. Alternative Press Review: PO-Box 1446, Columbia, MO, 65205-1446, USA.
* M.W. Mook, *Theosofisch-Hegeliaansche opstellen* (Amsterdam 1913)
* J.J. Poortman, 'Eenige beschouwingen over het Nationaal-Socialisme', in: *Theosophia* (7/8, 1933)
* Karl Popper, *The Poverty of Historicism* (New York 1957)
* Heleen Pott, 'Woedend op de wereld', in: *NRC-Handelsblad* (boekenbijlage) 23-5-1997
* A.J. Resink, 'Theosofie & Hegel', in: *Tijdschrift voor Wijsbegeerte* (1909)
* A.J. de Sopper, *Hegel en onze tijd* (Leiden 1908)
* Rudolf Steiner, *Filosofie en theosofie* (Amsterdam 1909)
* Siebe Thissen, 'De reddingssloep Nederland is zinkende', in: *Filosofie Magazine* (3, 1995)
* Clara Wichmann, 'Een brief aan Bolland' (1911), in: Klaas Pit (red.), *Clara Wichmann* (Studium Generale Utrecht 1985)
* Clara Wichmann, 'De moraal in de maatschappij der toekomst', in: M.P. Vrij (red.), *De toekomst der maatschappij* (Amsterdam 1917).

BOEKBESPREKINGEN

LUIGI FABBRI

Het internationalisme is een schone zaak
En geeft het anarchisme veel vermaak.

Zo zou men, vrij naar Multatuli, kunnen dichten. Alleen, hoe schoon het internationalisme ook is, er mankeert wat aan. De mensen, de volken en hun talen moge gelijk zijn. De kennis van die talen, en dus van libertaire bewegingen in de verschillende landen en van de personen uit de verschillende taalgebieden, is niet gelijk.

Frans was vroeger de belangrijkste voertaal voor de libertaire literatuur. Die werd gelezen en daaruit werd vertaald. Schrijvers in andere talen hadden het moeilijker. Ze werden niet zo gauw vertaald en dus niet internationaal gelezen, uitzonderingen daargelaten. Veel - en vaak heel interessante - anarchistische schrijvers bleven daardoor onbekend.

Zo is het Italiaanse anarchisme van voor de Tweede Wereldoorlog voor vrijwel alle Nederlandse libertairen, hoe internationaal zij ook georiënteerd waren, altijd een terra incognito geweest en gebleven. Een uitzondering vormde Errico Malatesta (en in zekere zin Sacco en Vanzetti, maar hun zaak was toch vooral een Amerikaanse). Rond Malatesta hing ook de mythe van de grote revolutionair die hij was. Actief sedert de Eerste Internationale, nog bevriend geweest met Bakoenin, betrokken bij allerlei revolutiepogingen in Italië, in ballingschap of ondergronds levend, steeds opgejaagd door de politie en de schrijver van twee populaire brochures over het anarchisme die tot de meest verbreide anarchistische lectuur behoren: *Gesprek tussen twee boerenarbeiders* en *In het café*. B. Reijndorp bewerkte vóór de Tweede Wereldoorlog de biografie die Max Nettlau over Malatesta had geschreven tot een flinke brochure. Bij het Wereldvenster verscheen in 1980 een vertaling van de Engelstalige bloemlezing - met uitvoerige inleiding - die Vernon Richards uit de geschriften van Malatesta had samengesteld (*Errico Malatesta. Leven en ideeën van een Italiaanse anarchist*). En daarmee heb je het zo ongeveer gehad wat Nederland betreft.

Oorspronkelijke figuren als Carlo Cafiero, Franceco Saverio Merlino, Pietro Gori, Gigi Damiani Luigi Fabbri, Luigi Galleani, Armando Borghi en Camillo Berneri bleven vrijwel onbekend en zijn dat (ook aan mij) nu nog. Over Merlino hopen wij in het komende jaarboek van *De AS* een studie te kunnen publiceren. Een Groningse dissertatie over de vervolging van de Italiaanse anarchisten door de Italiaanse staat zal hopelijk binnen niet al te lange tijd verschijnen.

Hier wil ik enige aandacht besteden aan een Frans boek over Luigi Fabbri en het fascisme. Fabbri is typisch zo'n figuur die, hoewel tijdens zijn leven al vrij veel van hem in het Spaans is verschenen en in de afgelopen jaren ook het een en ander in het Frans, niet de aandacht heeft gekregen die hij zou hebben gehad als Frans zijn moedertaal was geweest en die hij zeker heeft verdiend.

Luigi Fabbri werd in 1877 geboren en stierf in 1935, 57 jaar oud. Betrekkelijk jong dus. Toch gold hij bij zijn dood als een 'grand old man' van de Italiaanse beweging. In 1894, zestien jaar oud, werd hij voor het eerst veroordeeld wegens het schrijven van een antimilitaristisch pamflet. Spoedig kwam hij in contact met Malatesta die hem als zijn geestelijke zoon ging beschouwen. Hetgeen overigens niet betekende dat hun opvattingen in alle opzichten parallel liepen. Was Malatesta voor alles activist en organisator, Fabbri was in de eerste plaats publicist en journalist. Zijn naam is, ook als redacteur, verbonden aan *Il pensiero, Umanità Nova, Pensiero e volontà*, bladen die een belangrijke rol hebben gespeeld in het Italiaanse anarchisme. Hoewel hij veroordelingen opliep verliep zijn leven in vergelijking met dat van zijn vriend in redelijke kalmte. Hij was onderwijzer en heeft in Italië de opvattingen van Ferrer en diens moderne school gepropageerd. Zijn vrouw en zijn dochter - Luce Fabbri die, nu over de tachtig, nog altijd actief is in Montevideo - deelden zowel zijn opvattingen als zijn acti-

viteiten. Luce schreef onlangs een biografie over haar vader. In 1848 had hun geestverwant Ugo Fedeli een boekje over hem gepubliceerd in Italië.
Met Malatesta was hij in 1907 op het internationale anarchistische congres in Amsterdam; het rapport over anarchistische organisatie, waar beiden grote voorstanders van waren, was grotendeels van Fabbri afkomstig. Domela Nieuwenhuis moet hij in 1904 op het internationale vrijdenkerscongres te Rome ontmoet hebben. Zoals vrijwel alle Italiaanse anarchisten was hij een fel tegenstander van het meedoen (in 1915) van Italië aan de Eerste Wereldoorlog. Over de Russische revolutie en de dictatuur van de communisten schreef hij als een van de eersten een principiële kritiek en analyse vanuit anarchistisch gezichtspunt, *Dittature e revolutione* dat in 1920 geschreven werd en in 1921 verscheen. Een Spaanse vertaling verscheen in 1923 in Argentinië, een Franse pas in 1986.
In oktober 1922 kwam de fascistische leider Mussolini aan de macht in Italië. De toch al sterk door de vervolgingen bedreigde anarchistische beweging werd daarna evenals alle andere arbeiders- en democratische bewegingen het bestaan onmogelijk gemaakt. Overigens niet in één klap, maar in een proces van toenemende fascistisering van politiek en samenleving dat enkele jaren duurde. In 1926 vluchtte Fabbri, die weigerde een eed van trouw af te leggen aan het fascistische regime, naar Frankrijk. Drie jaar later ging hij naar Montevideo. I· ballingschap bleef hij een actieve rol spelen en stichtte onder andere de periodieken *La lotta umana* (in Parijs) en *Studi sociali* (in Montevideo). Het laatste blad was mede als bewegings- en informatieblad bedoeld maar werd voornamelijk een beschouwelijk periodiek, te vergelijken met *De AS*. Aan *La lotta umana* ontleende de Italiaans-Franse libertair en historicus Geatano Manfredonia de titel van zijn boek *La lutte humaine. Luigi Fabbri, le mouvement anarchiste italien et la lutte contre le fascisme.*
Het boek bestaat uit twee ongeveer gelijke delen. Een uitvoerige beschouwing van Manfredonia over het onderwerp zoals dat in de ondertitel - Luigi Fabbri, de Italiaanse anarchistische beweging en de strijd tegen het fascisme - wordt aangegeven. En een keuze uit de geschriften van Fabbri, waaronder het bijna honderd pagina's tellende geschrift *La Contre-révolution preventive*, geschreven nog voordat Mussolini de macht had gekregen.
Manfredonia concentreert zich uiteraard op de fascistische periode, maar schetst ook de eerste levensperiode van Fabbri. Het is een heldere en verhelderende studie geworden van de problematiek van en rond de libertaire beweging en Fabbri's positie hierin. Alleen had ik graag iets meer gelezen over het hele politieke en sociale panorama van Italië in die dagen. Vrolijk stemt de geschiedenis van het Italiaanse anarchisme, met de repressie die er als een rode draad doorheen loopt en met veel onderlinge verdeeldheid, onder andere tussen individualisten en organisatorisch denkenden, niet altijd. Principiële zaken worden vaak persoonlijk en met verdachtmakingen uitgevochten. Fabbri zelf heeft een heel begrijpelijke en direct aansprekende stijl. Zijn geschriften zijn uiteraard, waar zij steeds uitgaan van zeer actuele kwesties, enigszins gedateerd. Zij maakten echter grote indruk op mij door hun combinatie van anarchistisch engagement, analytische afstandelijkheid en menselijkheid.
Fabbri nam stelling in alle kwesties die speelden in de beweging - organisatie, syndicalisme, directe revolutiepogingen (waaraan Malatesta veel langer vasthield in zijn denken dan Fabbri), bondgenootschappen en samenwerking met andere arbeidersbewegingen en andere anti-fascistische stromingen. Hij onthield zich daarbij van persoonlijke aanvallen en probeerde de zaken steeds zowel principieel als heel pragmatisch te benaderen. Dit geeft voor mij aan zijn werk iets heel actueels, hij staat in een traditie van zoeken naar het anarchisme en naar anarchistische antwoorden.
Voor Fabbri is het anarchisme het resultaat van culturele ontwikkeling, een ontwikke-

ling die alleen in en door vrijheid tot stand kan komen. (Vandaar dat hij al in een heel vroeg stadium voorzag waar de dictatuur van de communistische partij in Rusland toe zou leiden.) Wel zag hij in de arbeiders en in de onderdrukten in het algemeen de belangrijkste stuwende kracht bij deze ontwikkeling.
Na de Eerste Wereldoorlog ontstond in Italië in de jaren 1919 en 1920 een pre-revolutionaire situatie die zijn hoogtepunt vond in fabrieksbezettingen door de arbeiders. Maar de revolutie bleef uit. Spoedig, maar pas toen het revolutionaire moment al voorbij was, kwam de fascistische terreur op in de vorm van gewelddadige aanvallen die zich richtte tegen alle arbeidersorganisaties, tegen personen - honderden werden gedood - tegen gebouwen, tegen periodieken enz. De geweldsgolf van de fascisten vond plaats met de steun van de regering, de politie en de justitie. Niet de daders maar de slachtoffers werden vervolgd.
In deze periode schreef Fabbri dus zijn *La Contre-révolution preventive*. Hij ziet het fascisme dan nog - zoals zovelen van links in die tijd - in de eerste plaats als het redmiddel waarvan het kapitalisme zich bedient om zijn macht te behouden. Interessant is zijn kritiek op het falen van links. Iedereen *wachtte* op de revolutie, alsof het kapitalisme zou vallen zoals in bijbelse tijden de muren van Jericho. Meetings en demonstraties waren er genoeg, ja te veel, maar niemand deed wat. Vooral de reformistische socialisten, de grootste groep van links, is deze passiviteit te verwijten, meent Fabbri.
Bovendien werkten veel revolutionaire acties contra-productief. Het was vaak pure machtsontplooiing en zelfbevrediging. De groepen die men had moeten trachten te winnen - onder andere sectoren uit de burgerij en dienstplichtigen in de ordetroepen - werden afgeschrikt en vervreemd van de revolutionaire zaak. Zo polariseerde de beweging in plaats van te overtuigen. Veel stakingen hadden een averechts effect en demoraliseerden ook arbeiders die er door getroffen werden.
Fabbri hoopte toen nog dat het fascistische wapen in de handen van het kapitalisme te breken zou zijn door een samengaan en een gecoördineerd optreden van de arbeiders - niet in een kunstmatig eenheidsfront, maar in een moreel en vrijwillig samengaan.
Het heeft niet zo mogen zijn. In Fabbri's positie als anti-fascist kan men voortaan enkele elementen onderscheiden. 1. De anarchisten moesten zich zelf blijven (hiermee keerde hij zich tegen sommige bannelingen die hun anarchisme geheel ondergeschikt wilden maken aan de directe strijd tegen Mussolini). 2. Men moest zich niet opsluiten in het 'zichzelf-blijven'; de strijd tegen het fascisme was geen exclusief bezit van één richting maar alle anti-fascisten, ook burgerlijke democraten en communisten, hebben een plaats in die strijd. 3. De strijd tegen het fascisme is - anders dan hij eerst gedacht had - meer dan een zaak van alleen het proletariaat, het is een *lotta humana*, een strijd voor menselijkheid en voor de mensheid. (RdJ)
Gaetano Manfredonia, La lutte humaine. Le mouvement anarchiste italien et la lutte contre le fascisme; Ed. du Monde Libertaire, Paris 1994; 415 pag.; geïll.; index, bibliographie. Manfredonia publiceerde in 1988, samen met Maurice Colombo, bij dezelfde uitgeverij: Camillo Berneri, Oeuvres choisies.

HENRIËTTE ROLAND HOLST
Geboren in een typisch burgerlijk notarisgezin en opgevoed in de vanzelfsprekende deugden van haar klasse, lijkt niets vooruit te wijzen naar de radicale breuk die Henriëtte Roland Holst met haar milieu van herkomst zal forceren. Reeds op weg naar het dichterschap dat haar beroemdheid bezorgt, meldt ze zich, samen met Herman Gorter, in 1897 als lid van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP). Sindsdien is heel haar bewuste leven ingebed in een bewogen strijd voor de bevrijding van de arbeidersklasse. Tot in de jaren twintig van deze eeuw beweegt Roland Holst zich op de radicaal-linker vleugel van de arbeidersbeweging, om tenslotte een religieus socialisme te omhel-

zen dat - reeds jaren sluimerend - als een bevrijding ervaren wordt en haar verdere leven vorm en zin zal geven. In die latere periode staat ze ook sympathiek tegenover het religieus anarchisme: vanaf 1928 publiceert ze in *Bevrijding* van Bart de Ligt.

Het mag een voorrecht heten het bewogen leven van Henriëtte Roland Holst te mogen beschrijven, maar het is tevens een monumentale opgave. Niet voornamelijk vanwege het reusachtige oeuvre dat Roland Holst heeft geproduceerd, maar vooral wegens enerzijds de gecompliceerde verhouding tussen veranderende maatschappelijke en politiek-ideologische factoren en anderzijds haar persoonlijke leven. Elsbeth Etty's biografie verraadt een vaardige journalistieke hand, die het lange verhaal heeft gesmeed tot een boeiend geheel. Niet voor niets ontving ze inmiddels twee literaire prijzen voor deze biografie. Desondanks is de studie in wetenschappelijk opzicht vrijwel geheel mislukt, als gevolg van een falende methodiek en opvallende vooroordelen.

De inleiding maakt gewag van 'de biografische methode', volgens welke "de ideeën en politieke ontwikkeling van het socialisme [...] [beschreven zijn] vanuit de plaats van Roland Holst daarin, en niet omgekeerd de ideeëngeschiedenis van het socialisme geschreven en daarin een plaats gezocht voor Roland Holst" (13). Dit uitgangspunt gaat uit van de stelling dat brieven, brochures en andere (ego)-documenten als vanzelf een (bevredigend) interpretatief kader opleveren. Dit is echter allerminst het geval: slechts de dialectische verhouding tussen 'het persoonlijke' enerzijds en het aan historische condities gebonden politieke en ideologische niveau anderzijds levert een bevredigende uiteenzetting op. Etty's monocausale 'logica' leidt vrijwel dwingend tot misinterpretaties, blunders en verzinsels.

Het meest verwoestend blijkt de uitwerking van Etty's methodiek in de behandeling der partijtwisten in de SDAP tussen 1900 en 1909, culminerend in het beruchte schisma van Deventer. De portee ervan - botsende strategische concepties omtrent de meest geëigende weg naar het socialisme - blijkt de biografe geheel te zijn ontgaan. Even fnuikend is het onvermogen een en ander te begrijpen vanuit partijorganisatorische machtsverhoudingen. Wat resulteert zijn bespiegelingen, gelardeerd met soms correcte, meestal uit de duim gezogen, 'impressies' en overgoten met ideologische en sociale vooringenomenheden. Zo worden zowel Roland Holst als Gorter bij voortduring getracteerd op typeringen als "fanatiek-dogmatisch" (107) en behoefte hebbend aan "de marxistische meetlat" (117). Daarnaast verwijt de biografe hen, dat ze zich bezondigen aan het opdringen van "zuiver marxistische standpunten" (257). Ook wordt om de haverklap meegedeeld dat 'de marxisten' vertoeven in "de Gooise villa's" (201) of dat Roland Holst "eigenaresse [is] van het 's-Gravenlands landgoed Schoonoord" (117). Hier is sprake van een suggestieve kretologie, door de overaccentuering van de sociale herkomst der betrokkenen en het negeren van de bijzonderheden van het toenmalige 'marxisme', zijn opdeling in rivaliserende scholen of de erudiete wijze waarop Roland Holst dit naar de Nederlandse situatie heeft vertaald. Etty's opmerking dat "de marxisten [...] droomden van de revolutie", daarbij hun "feitelijke machtspositie [...] onderschatten[d]" (182-183) illustreert dat ze geen weet heeft van die omvangrijke marxistische groep, waarvan de realistische beoordeling van de bestaande machtsverhoudingen tot het handelsmerk behoort.

Even ontluisterend, want gebaseerd op wetenschappelijke onkunde, is Etty's nietszeggende verhandeling over de Duitse 'arbeidersfilosoof' Joseph Dietzgen, zo belangrijk vanwege diens verreikende invloed op onder meer Roland Holst (258, 654-655 n. 46). Geheel in stijl ontbreekt een wetenschappelijk onderbouwde poging Roland Holsts marxisme, inclusief de precondities voor haar religieus-socialisme, op zijn wezenlijke merites te beoordelen. Uit de originele studie

van Herman Schaap omtrent deze belangrijke kwestie diept Etty niet meer dan onbeduidende trivialiteiten op (680 n. 61). Dit geldt eveneens haar verhandeling over Roland Holsts briljante historisch-materialistische literatuur-exegese (bijv. 216).
Ook ten aanzien van partijorganisatorische machtsverhoudingen heerst de oppervlakkige impressie in plaats van de wetenschappelijke analyse. Roland Holst heet "eerzuchtig" (107), wil haar invloed in de partij vergroten (116) of tot het "internationale heldendom behoren" (113). Nu eens is ze "losgeweekt van haar politieke vrienden" (129), dan weer laat ze zich als partijbestuurder "voornamelijk leiden door Henri Polak" (144). Geen woord over een partijorganisatorische logica die gebiedt dat de, intern opgedeelde, marxistische stroming der SDAP 'veroordeeld' is tot een machtspolitiek gezien marginaal bestaan, vanwege de verovering van de centrale machtsposities door de centrum-rechter meerderheidsstroming. Het is deze structuur - niet primair dus persoonlijke ambitie - die het optreden der marxisten beheerst en bijdraagt aan funeste interne breuklijnen.
Etty's onbegrip is te opvallender, waar de benodigde informatie in algemeen bekende studies is neergelegd. Dat ze bij Etty geen sporen hebben nagelaten, is evenwel geen toeval: haar 'biografische methode' begrijpt de historie vanuit het ego-document en speurt dientengevolge naar het beschrijvende en idiosyncratische, waardoor de vormende structuur ontglipt en daarmee een zingevend kader. Het is deze factor ook, naast onwaarschijnlijke slordigheden, die de zee van historische blunders verklaarbaar maakt en waarvan we er - wegens ruimtegebrek - slechts enkele kunnen weergeven.
Gorters voorstel uit 1901, de agrarische paragraaf van het verkiezingsprogram te wijzigen, zou volgens Etty verworpen zijn. In werkelijkheid wijzigt de geïnstalleerde agrarische commissie de paragraaf conform Gorters verlangens (118). Etty beweert dat Wibaut in 1907 vanwege diens partijvoorzitterschap en als 'troef tegen Troelstra' tot redactielid van het sociaaldemocratische wetenschappelijke maandblad *De Nieuwe Tijd* (NT) wordt benoemd. Wibaut aanvaardt het partijvoorzitterschap echter in october 1905 en gebruikt dit als argument om toetreding tot de redactie te weigeren. Pas in 1907, ná afstand van het voorzitterschap, treedt hij wèl toe tot de redactie, maar zeker niét uit aversie tegen Troelstra (195-196). Ook laat Etty Roland Holst "de eerste viool [...] spelen" op een bijeenkomst van 22 april 1906, waar Roland Holst afwezig was. De agenda van Frank van der Goes geeft hier ondubbelzinnig uitsluitsel, maar Etty grijpt abusievelijk naar Pannekoeks, grotendeels uit het geheugen opgetekende, *Herinneringen* (200, 645 n. 84). Een verwant verzinsel betreft de mededeling dat na de scheuring van Deventer de redactie van de *NT* "minimaal eens per maand" bij secretaris Wiedijk bijeen kwam. De scheuring deelt de redactie echter intern op, tot de Eerste Wereldoorlog komt ze nauwelijks bijeen (255).

Het ontbreken van een interpretatief wetenschappelijk kader blijkt tevens geëigend de studie te doordrenken van een ongetemperd psychologisme. De (veronderstelde) impotentie van Henriëttes echtgenoot en een ermee verbonden kinderloosheid figureren als sleutel tot het begrijpen van Roland Holsts persoonlijke, literaire èn politiek-ideologische denken en handelen. Maatschappij, ideologie, marxisme of partijorganisatie vormen bij Etty geen invloed uitoefenend 'rijk op zich', maar zijn gekleurd, zelfs bepaald, door 'het persoonlijke', dat op zijn beurt verbijzonderd wordt tot 'het seksuele'. Van een verloochening van Etty's grondprincipe is daarbij overigens geen sprake: aan Sigmund Freud wordt lippendienst bewezen, maar omtrent zin en onzin van diens psycho-analyse wordt in wezen niets duidelijk gemaakt, met als gevolg dat Roland Holst beheerst blijkt door een duistere, zij het voornamelijk seksuele, macht (212-213).
Is het freudianisme op zuiver theoretische gronden echter al uiterst betwistbaar, toege-

past op de bijzondere casus van Roland Holst moet gesproken worden van speculatie of erger. Kennis omtrent de impotentie van Roland Holsts echtgenoot Rik is uitsluitend gebaseerd op mondelinge bronnen - waarvan de historische betrouwbaarheid niet onomstotelijk vaststaat - en wordt nergens bekrachtigd door schriftelijke vastleggingen. Mogelijke contra-indicaties worden door de biografe met duidelijke tegenzin en bagatelliserend behandeld. Zo wordt over Riks bordeelbezoek opgemerkt dat daar "divers 'vermaak'" - bedoeld wordt anders dan de geslachtsdaad - mogelijk is (70). De argeloze lezer is geneigd te denken dat dit tevens van toepassing is op Roland Holsts huwelijk zélf, met een aanzienlijke degradatie van Henriëttes seksuele frustratie als gevolg. In een BVD-rapport uit 1956 wordt gesuggereerd dat Rik vóór diens huwelijk met Henriëtte een zoon zou hebben verwekt. Etty bestrijdt dit middels een mondelinge mededeling van een familielid, maar ook door te reppen van het "slecht geïnformeerd" zijn van de BVD ten aanzien van een terrein dat met deze specifieke zaak niets van doen heeft (713-714, noot 9): een zwaktebod dat bijkans op een cirkelredenering uitkomt. Welke de eigenlijke portee van dit punt ook moge zijn, beslissend is de constatering dat de monocausale vooringenomenheid van de biografe met de seksuele factor, op een desastreuze wijze de enorme invloed van cultuur, politiek, maatschappij en ideologie op de beschreven hoofdpersoon bagatelliseert of wegretoucheert.

Tenslotte moet worden gewezen op twee kwesties van wetenschappelijk-ethische aard, waarvan de eerste het weglaten van onwelgevallige informatie betreft. Niet dat Etty haar hoofdpersoon ontziet. Roland Holst wordt, zoals we zagen, overladen met kritieken. Maar die kritiek is geccentreerd op Roland Holsts marxisme en verkeert in lof, wanneer Roland Holst zich hiervan bevrijd weet. Deze kennelijke projectie van Etty's eigen levensloop, bepaalt tevens de vrijwaring van Roland Holst tegen suspect geachte ideeën. Over het artikel 'Burgerlijke en proletarische wetenschap over "de toekomst van ons ras"' (*NT*, 16e jrg.), wordt gezegd dat "HRH een fervent bestrijdster van iedere vorm van rassenwaan [was].." (270, 643 n. 51). Afgezien van de valse suggestie - Roland Holst spreekt van 'ras' in de betekenis van klasse en van nationale entiteit, nauwelijks in die van biologisch-raciale fenotypes - is het meest opmerkelijke wat niét wordt gezegd. Roland Holst blijkt voorstandster van eugenetica onder het socialisme, in de zin van "aanpassing en het ondergeschikt maken der voortplanting aan de eischen van het belang der gemeenschap [...] [zodat] de ontaarding van het ras in de toekomst [wordt vermeden].." (pp. 211-212 uit vermeld artikel). Deze weglating is niet toevallig: ook omtrent Jacques Engels' studie uit 1926, *De communist en zijn sexueele moraal*, verneemt men wèl van Roland Holsts lovende voorwoord, maar wordt gezwegen over de eugenetische inhoud van het werk (440, 691 n. 79-80).

De tweede kwestie betreft de wijze van omgaan met wetenschappelijke informatie. Tientallen malen worden archivale bronnen als eigen vondst opgevoerd, waar dit hoogst onwaarschijnlijk lijkt of bewijsbaar onjuist. Telkenmale namelijk worden uit deze bronnen exact die zinsneden weergegeven welke in secundaire studies staan afgedrukt. Vaak worden de citaten vergezeld van een door Etty geleverde interpretatie die in het oorspronkelijke (archief)stuk niet, in de betreffende monografie echter wél voorkomt. Het is onbegonnen werk dit mechanisme uitvoerig aan te geven, reden dat gekozen is voor een drietal ondubbelzinnige voorbeelden.

Etty maakt gewag van een door Troelstra op 1 maart 1908 aan De Roode verstuurde brief waarin verontwaardigd gesproken wordt van "vermomde marxistische oppositie" (230). De brief zèlf bevindt zich echter niet in het door Etty aangegeven archief-Troelstra (649 n. 21), doch in het archief-De Roode dat door de biografe niet is ingezien. De eigenlijke, maar verzwegen, bron is de dissertatie

van uw recensent, *Richtingen- en partijstrijd in de SDAP* (Richtingenstrijd), waar op p. 461 brief en citaat staan vermeld.
Een tweede voorbeeld. Etty citeert uit een brief van Wibaut aan Tak van 16 april 1903, met scherpe kritiek op Roland Holsts steun aan de staking van 1903 tegen Abraham Kuypers 'worgwetten': "Wellicht zal deze catastrophe voor velen onzer, voor Henriëtte Holst onder andere een stoot zijn om te verzaken aan revolutionaire suggestie en ander zelfbedrog. *Wellicht vragen ze zich nu af:* mochten we doen wat we deden" (152) (door mij gecursiveerd: HB). In de originele brief komt de gecursiveerde zinsnede echter niet voor: het is een door de schrijver van vermelde dissertatie aangebrachte, dus buiten aanhalingstekens geplaatste, samenvatting van een deel van de brief die door Etty is aangezien voor een letterlijke citaat *(Richtingenstrijd*, 174).
Het derde voorbeeld betreft Etty's verhandeling over de pogingen van de uiterst linksen in de SDAP een eigen orgaan op te richten. De door haar weergegeven citaten stammen uit een tweetal brieven van Bonger aan Wibaut van 7 en 10 april 1907, waarvan zij er echter slechts één, de laatste, zegt te hebben gezien. De weergegeven informatie uit de brief van 7 april is ergo geen eigen vondst en blijkt afkomstig uit vermelde dissertatie. Wat de andere brief betreft mag niet onvermeld blijven dat al de door Etty weergegeven citaten in de dissertatie staan vermeld (Etty: 218, 647 n. 38. *Richtingenstrijd*: 439-441). (HB)
Elsbeth Etty, Liefde is heel het leven niet. Henriëtte Roland Holst (1869-1952); Balans, Amsterdam 1996; 743 pag.; geïll.; f69,50.

STAD EN LAND

In november 1990 sprak de Engelse *grand old anarchist* Colin Ward op de TU Delft over stedelijke planologie. Een vertaling van die lezing werd in *De AS* 93 (Stad, straat, federatie) gepubliceerd. De oorspronkelijke tekst is nu ook te vinden in *Talking to architects*, een nieuwe uitgave van Freedom Press, waarin Ward een tiental van zijn recente lezingen over woningbouw en planologie bijeen heeft gebracht. De teksten waren weliswaar geschreven voor niet-anarchistische toehoorders, maar ze zijn ook voor libertaire lezers van belang. In vrijwel alle betogen benadrukt Ward de grote invloed van anarchistische ideeën op de ontwikkeling van stedelijke en landschappelijke planologie sinds de eeuwwisseling. Drie namen keren steeds weer terug: de klassieke anarchist Peter Kropotkin die vooral met zijn *Fields, factories and workshops* de grondslag legde voor het huwelijk tussen stad en platteland, Ebenezer Howard die - sterk beïnvloed door Kropotkin - aan de basis van de tuinstadbeweging stond, en Patrick Geddes, die de profeet van het regionalisme werd. Paradoxaal waren alle drie leken op het gebied van de planologie, zo houdt Ward zijn professionele toehoorders voor.
Misschien wel de aardigste lezing van de tien is de meest recente (maart 1996) en de enige die hij voor een anarchistisch gehoor (een conferentie over libertaire cultuur in Grenoble) hield. Hij zette daar nog eens uiteen dat vanuit libertair oogpunt aan bouwen en wonen tenminste drie eisen gesteld moeten worden: de autonomie van de bewoners (zelfbeheer), de vrijheid zelf te kunnen bouwen in bijvoorbeeld coöperatieve vorm, en de ecologische inpassing (duurzaamheid). (Zie in dit verband tevens *De AS 81* - Onderdak).
Geddes en Kropotkin staan ook centraal in een boekje dat Ward in 1991 publiceerde. Hij schetst daarin portretten van mensen die zijn denken beïnvloed hebben. William Godwin en Paul Goodman zijn twee andere bekende libertaire persoonlijkheden die Ward bewondert. *Influences. Voices of creative dissent* is een wat fragmentarisch boekje, waarin het Ward helaas te weinig gelukt is om de samenhang tussen de verschillende dissidente geluiden inzichtelijk te maken.
Veel geslaagder is *Welcome thinner city*, een compact maar zeer leesbaar boekje uit 1989 waarvoor Ward terecht een prijs werd toegekend. Hij houdt een pleidooi voor een min-

der dichtbevolkte en groenere stad, niet alleen om ecologische reden maar evenzeer vanwege het gebrek aan een hechte communale structuur. De stad is van niemand meer, want ook de werkeloze binnenstadbewoner is een ontheemde. Ward is een groot voorstander van een decentrale oplossing: de (arme) stedeling moet weer greep op zijn leven (en dus op zijn omgeving) krijgen. Ward zou Ward niet zijn als hij niet op allerlei terreinen voortekenen van een omslag ten goede ontwaart, in Emilia-Romagna (zie elders in dit nummer), in Boston en vooral in het denken over vergroening van de stad, waarbij hij nadrukkelijk de ideeën van Howard onder de aandacht brengt. (HR)

Colin Ward, Talking to architects. Ten lectures; Freedom Press Londen 1996; 110 pag.; circa f16,50.

Colin Ward, Influences. Voices of creative dissent; Green Books Bideford Devon 1991; 147 pag.; circa f26,50.

Colin Ward, Welcome thinner city. Urban survival in the 1990s; Bedford Square Press Londen 1989; 122 pag.; circa f6,50 (afgeprijsd).

Alle uitgaven zijn verkrijgbaar bij Freedom Press Bookshop in Londen of te bestellen bij KMK, postbus 61523, Den Haag.

RADICALE GROENE FILOSOFEN

In de nieuwste Milieuverkenning van het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM, juni 1997), blijkt dat radicale milieumaatregelen nodig zullen zijn om de toenemende vervuiling in Nederland te bestrijden. Het RIVM wijst erop dat de uitstoot van schadelijke stoffen in de komende jaren steeds verder zal stijgen, vooral als gevolg van de onophoudelijke groei van de economie.

Het zou in dat verband een goede zaak zijn als de Nederlandse milieuminister serieus studie zou maken van het vorig jaar verschenen boek *Voeten in de Aarde*, een onderzoek naar radicale groene denkers, geschreven door leden van de (Belgische) studiegroep groene filosofie. Op diepgaande en veelal heldere wijze analyseren de leden van deze werkgroep in hun boek de theorieën van groene filosofen als Murray Bookchin, Otto Ullrich, Rudolf Bahro en Arne Naess, terwijl mede aandacht wordt besteed aan ecofeministische ideeën en het gedachtengoed van de Indiase filosofe Vandana Shiva alsmede aan Martin Lewis, één van de bekendste critici van het radicaal-groene denken.

Het doel van het gepresenteerde boek is een grondig overzicht te geven van de meest prominente radicaal-ecologische denkers en een bruikbaar vertrekpunt te bieden voor iedereen die nadere studie wil maken van het groene denken. Op deze wijze proberen de auteurs een bijdrage te leveren aan het contemporaine publieke debat over de uitwegen uit de ecologische crisis.

De besproken radicale groene denkers waarschuwen - naar mijn idee terecht - voor de oppervlakkige en pragmatische benadering die men in de huidige tijd veelal aantreft en die wordt omschreven als 'environmentalism'. Dit is een benadering die de bestaande maatschappelijke orde als een gegeven beschouwt en waarin wordt geprobeerd om met technologische middelen en een voorzichtig stappenbeleid de ergste vormen van vervuiling tegen te gaan. Van dit pragmatische en op kleine 'geleidelijke veranderingen' gerichte milieubeleid hoeft men volgens deze denkers weinig te verwachten, omdat de fundamentele oorzaken van het milieubederf niet worden weggenomen. Daarentegen worden in hun radicaal-ecologische benadering ('ecologism') de diepliggende oorzaken van de milieucrisis blootgelegd.

Uit de deskundige bijdrage van Roger Jacobs wordt scherp duidelijk dat volgens Murray Bookchin het ontstaan van de hiërarchische maatschappij bij de mens heeft geleid tot een dominerende houding ten opzichte van de natuur, met desastreuze gevolgen voor het milieu. In zijn hoofdstuk over Otto Ullrich laat Jef Peeters zien dat de industriële wijze van produceren en consumeren en de afhankelijkheid van complexe bureaucratieën en technologien aan de basis liggen van de hedendaagse milieucrisis. In Ullrich Melle's be-

schrijving van de ideeën van Rudolf Bahro ligt de nadruk op de ontaarding van het kapitalistische industriesysteem, de technische, economische, politieke en juridische structuren - de 'megamachine' - die meedogenloos over de aarde heenwalst. In het uitstekende stuk van Ullrich Melle over Arne Naess komt tot uitdrukking dat volgens deze Noorse ecofilosoof het ontbreken van een juist inzicht in 'zelfverwerkelijking' en de waarde van verscheidenheid, complexiteit, symbiose van de natuur en verbondenheid met de natuur, een centrale oorzaak van de milieuproblemen vormt.

In haar bijdrage over ecofeministische thema's is de aandacht van Jeanneke van de Ven vooral gericht op het patriarchaal-kapitalistische karakter van onze maatschappij als diepere oorzaak van de huidige ecologische vraagstukken.

De gepresenteerde oplossingen voor de ecologische crisis variëren van libertair-socialistisch (Bookchin), subsistentie-economisch (dat wil zeggen 'industriële ontwapening en vertraging' van de samenleving, Ullrich en Shiva), het nastreven van een spiritueel-religieuze ecorevolutie (Bahro), tot aan het realiseren van een ecosofische doorbraak met behulp van een op Spinoza gebaseerde conceptie van 'zelfverwerkelijking en identificatie met de natuur' (Naess).

Wat mij buitengewoon aanspreekt in het boek zijn de volgende punten:

1. Het werk van de radicale groene denkers verheldert dat er nog altijd ruimte is voor hoop, voor inspirerende perspectieven en visies, zelfs in een tijdperk van algehele somberheid en teleurstellingen over de toestand van het milieu.

2. De auteurs tonen overtuigend aan "dat de problematiek van de ecologische grenzen de vraag naar wat 'goed leven' is, opnieuw bovenaan de filosofische agenda zet" (p. 11): het publieke debat zal in de nabije toekomst vooral moeten gaan over 'het goede leven en geluk' in een post-materiële samenleving.

3. De schrijvers besteden terecht veel aandacht aan onderwerpen die in de huidige milieudiscussies nauwelijks aan de orde komen, zoals het streven naar materiële versobering, zorg voor het eigen levensonderhoud, menselijke maat van economie en politiek, en met name de noodzaak van ecologische levensstijlen (Bookchin, Ullrich, en vooral Naess).

4. De analyses maken zonneklaar dat 'ecologische modernisering', verhoging van efficiency en technologische doorbraken op zich *niet* voldoende zijn, maar dat een omslag in de cultuur en de wijzen van leven noodzakelijk zijn. Zo concludeert Otto Ullrich dat de politici gewoon niet de 'moed' hebben het thema 'levenswijze' aan te snijden: "Zolang alleen op techniek gewed wordt om de crisis van het industrialisme aan te pakken, is het debat over een milieuvriendelijke en sociaal verdraagbare techniek een afleidings- en zelfmisleidingsmanoevre" (p. 87, 88).

De schrijvers weten een grote diepgang en brede kennis te combineren met over het algemeen een boeiende en lezenswaardige aanpak. Niettemin zijn de teksten niet echt eenvoudig te noemen. Mijn oordeel over het boek is derhalve duidelijk positief, hetgeen overigens niet wil zeggen dat ik geen kritiek heb.

Om te beginnen tonen de auteurs naar mijn idee toch te veel 'ontzag en respect' voor de bestudeerde radicale groene denkers. In de besprekingen wordt naar verhouding erg weinig kritiek geleverd en iets te vaak de originaliteit en de kracht van de geanalyseerde theorieën onderstreept. Ook beginnende lezers zouden geholpen zijn bij een meer relativerende en kritische lezing van deze denkers, waarin ook de zwakke punten worden blootgelegd en onafhankelijk denken doelgericht wordt bevorderd.

Een ander bezwaar heeft te maken met de bovengenoemde diepgang en de moeilijkheidsgraad. Onduidelijk blijft overigens voor wie het boek is geschreven. Men moet toch echt al het nodige weten van (milieu)filosofie om de teksten te kunnen begrijpen. De hoofdstukken zijn overwegend van hoog ni-

veau en hoe dan ook knap geschreven, maar het abstracte woordgebruik, de dichtheid van argumentatie en ideeën, de vaak lange en ingewikkeld geconstrueerde zinnen maken het niet tot een toegankelijk boek voor een breder publiek en dat is jammer: de kwaliteiten van de auteurs van het boek, de geanalyseerde theorieën en denkbeelden, het onderwerp, verdienen namelijk zo'n publiek. Verder staan de verschillende hoofdstukken vrij los van elkaar en worden zij niet onderling verbonden door begeleidende of becommentariërende teksten. Het grote voordeel hiervan is - zoals in de inleiding ook wordt vermeld - dat ze afzonderlijk gelezen kunnen worden. Het evidente nadeel is echter dat er relatief weinig dwarsverbanden tussen de hoofdstukken worden gelegd, er onvermijdelijk enige overlappingen zijn en de samenhang tussen het onderzochte materiaal niet altijd even optimaal is.
Deze kritiek doet er niets aan af dat de studiegroep met dit boek een prestatie van formaat heeft geleverd en aantoont dat in België op hoog niveau wordt nagedacht over groene politieke theorie. Wie geïnteresseerd is in het radicale groene denken, niet opziet tegen soms moeilijk leeswerk en filosofisch tamelijk zwaarwichtige uiteenzettingen, moet dit boek zonder enige twijfel direct aanschaffen en zal er dan intrigerende denkbeelden èn veel plezier aan kunnen ontlenen. (MdG)
Frederik Janssens/Ulrich Melle (red.), Voeten in de Aarde; radicale groene denkers (met een zeer nuttige en uitgebreide bibliografie); Hadewijch/Van Arkel, Antwerpen/Utrecht 1996; 269 pag.; f45,-.

VRIENDENBOEK

Cher ami! Dear Friend! Querido amigo! ofwel Beste vriend! Een betere titel kon niet worden gevonden voor het vriendenboek *Voor Rudolf de Jong: anarchist in woord en daad* - zoals de ondertitel luidt. In het grillige anarchistische landschap, dat nu niet direct bekend staat om zijn hartelijkheid en ingetogenheid, is de zachtmoedige en vriendelijke Rudolf een gunstige uitzondering. Toen ik halverwege de jaren tachtig de archieven van het IISG bezocht, hadden vrienden me meegedeeld: *"Joh, je moet Rudolf laten weten dat je in het archief zit - dat vindt hij leuk".* Maar welke archivaris stelt het nu op prijs dat je jezelf aankondigt? Met enig schaamrood vroeg ik de bibliothecaresse of Rudolf soms aanwezig was. Enkele minuten later dronken we gezamenlijk koffie en hadden we een onderhoudend gesprek: over historisch onderzoek, over de archieven van het IISG, maar ook over hedendaagse ontwikkelingen binnen het anarchisme. Ook daarna bleef Rudolf geïnteresseerd. Tot twee maal toe vroeg hij me nieuwe archieven te bekijken (van Bernard Damme en Oene Noordenbos) om te zien of er bruikbare archivalia bij zaten.
Ook aan de schrijver Rudolf de Jong bewaar ik goede herinneringen. Buiten de serie boeken die Anton Constandse in de jaren zeventig en tachtig bij Meulenhoff publiceerde, waren het een aantal artikelen van Rudolf die mijn belangstelling wekten voor het Nederlandse anarchisme. Tot mijn favoriete artikelen behoren nog altijd 'Provos and Kabouters', gepubliceerd in Apter & Joll (eds.), *Anarchism Today* (1971); 'Anarchisten en de politieke praktijk', verschenen in de Tilburgse Studium Generale-bundel *Anarchisme* (1982); en Rudolfs kritiek op de sociaaldemocratie: 'Vanaf de mestvaalt der geschiedenis', gepubliceerd in Schaper [et al.], *Het verbleekte ideaal* (1982).
In de nu uitgebrachte vriendenbundel blijkt dat velen werden en worden geïnspireerd door Rudolf. Zo wordt hij middels artikelen gefêteerd door medewerkers en archiefdelvers van het IISG, waaronder Mies Campfens, Jose Alvarez Junco en Hanneke Willemse; door collega-redacteuren van *De AS*; en door een keur aan binnen- en buitenlandse auteurs als Bert Altena, Jan Moulaert en Colin Ward. Het resultaat is een uiterst toegankelijke bundel waarin allerlei facetten van het anarchisme, met betrekking tot Rudolfs leven en werken, worden belicht. Ook heeft *Cher ami!* verrassingen in petto, zoals

de herinneringen van Bas Moreel. Dit betreft een bijzonder aardige bijdrage tot de geschiedschrijving van het Nederlandse anarchisme in de laatste dertig jaar.

Het meest tot de verbeelding spreekt de kleine monografie van Colin Ward: 'Rudolf's Right to be Lazy'. Hierin verdedigt hij niet alleen het recht op luiheid aan de hand van auteurs als Lafargue, Morris, Russell en Richards, maar maakt hij tevens duidelijk dat dit recht steeds werd gepropageerd door geboren workaholics. Hilarisch is de woordenwisseling tussen de Britse publicist John Ruskin en zijn chauffeur/monteur Henry Straker. Ruskin deelt zijn werknemer mede dat hij ferm gelooft in de deugd en het nut van arbeid. Van onder het voertuig, waar Straker ruggelings met een schroevendraaier reparaties verricht, klinkt de opmerking: *"Allicht, jij hebt nog nooit gewerkt!"* Colin Ward besluit zijn bijdrage met de opmerking dat ook Rudolf, als gepensioneerd archivaris, zijn recht op luiheid inmiddels wel heeft verdiend. Hij voegt daar weliswaar direct aan toe: *"Maar ik weet zeker dat voor Rudolf de Jong de volgende decennia de meest drukke en intensieve van zijn leven zullen worden"*. Wie Rudolfs recente bijdragen heeft gelezen in bij voorbeeld *Buiten de Orde* hoopt dan ook dat Ward gelijk zal krijgen. (ST)

Thea Duijker (red.), Cher ami! Dear friend! Querido amigo! Voor Rudolf de Jong: anarchist in woord en daad; IISG Amsterdam 1997; 160 pag.; geïll.

CALVINISTISCH FUNDAMENTALISME

Dwars tegen de trend van ontzuiling in groeit en bloeit in Nederland een calvinistische mini-zuil, die van de bevindelijk gereformeerden, in de volksmond de zwartekousenkerk genoemd. De mensen die ertoe behoren toetsen de wereld aan de Bijbel, en dan het bijbelwoord als woord van God in de meest letterlijke betekenis. Vandaar dat Gertjan van Dijk, die ooit in dat milieu opgroeide, in zijn pas verschenen boek over 'bibliocratie' spreekt. Deze strenge calvinisten - kerkelijk te vinden in de rechtervleugel van de Nederlands Hervormde Kerk rond het blad *Het Gekrookte Riet* en in de Oud-Gereformeerde Kerk, Christelijk Gereformeerde Kerk en Gereformeerde Gemeenten, numeriek vooral sterk in de *biblebelt* die van de Zeeuwse en Zuidhollandse eilanden via het grote rivierengebied en de Veluwe tot in de kop van Overijssel loopt - vertegenwoordigen het fundamentalisme dat bijvoorbeeld de gelijkberechtiging van vrouwen en homo's bestrijdt, achter tv en popmuziek de hand van Satan ontwaart en weigert zich te verzekeren en te laten inenten. Partijpolitiek is de Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP) de spreekbuis van deze bevindelijk gereformeerden, die zich duidelijk onderscheiden van een andere stroming in calvinistisch Nederland en wel die van rond de EO en Reformatorische Politieke Federatie (RPF) gegroepeerde 'blijmoedige' christenen.

Het aardige van Van Dijk is dat hij op basis van vele vraaggesprekken en artikelen in de pers van deze mini-zuil (met eigen scholen en zorginstellingen!) een geschakeerd beeld van deze fundamentalisten weet te schetsen. Wat voor de buitenstaander een statische eenheid lijkt, blijkt in de praktijk een dynamische verscheidenheid te zijn. Binnen dit calvinistisch fundamentalisme zijn weer allerlei richtingen van rekkelijken en preciezen actief. Dat de buitenwereld ook in die kring oprukt, blijkt vooral uit de discussies over consumentisme (al blijft het veelal bij duurdere auto's en gouden horloges - maar géén gouden trouwring) en een toenemende reislust (uiteraard naar christelijke campings of via christelijke reisorganisaties). Verder is er sprake van een constant debat over de grenzen van seksualiteit, amusement en de rol van de vrouw. Ook betonen deze bevindelijk gereformeerden - vooral via de SGP - steeds vaker hun sociale betrokkenheid, wat in het kader van de groeiende tweedeling in de samenleving weer haaks staat op de maatschappelijke ontwikkelingen. Toch zijn er aspecten in de denkwereld van deze minizuil die anarchisten en groenen kunnen aanspreken: de nadruk op kleinschaligheid,

wederzijdse hulp en locale autonomie, de zorg voor natuur en milieu (mits niet strijdig met het agrarisch belang!) en de keuze voor soberheid. (HR)

Gertjan van Dijk, Het geloof der vaderen. De denkwereld van de bevindelijk gereformeerden; SUN, Nijmegen 1996; 263 pag.; f39,50.

CHAOS OF ORDE

Samuel Ram (S.J. Redmijer), auteur van het boek *Anarchisme in denken en doen*, heeft een vervolg geschreven onder de titel *Anarchisme, chaos of orde*. De intentie van de schrijver is dat hij de mens in zijn ordening te vaak als absoluut ervaart. In zijn vorige werk definieerde hij anarchisme in abstracto als een filosofisch begrip. Vanuit een existentieel denken betoogde Ram dat het willen vorm geven aan het anarchistisch ideaal noodgedwongen gepaard gaat met het maken van 'vuile handen'. Want de machtsfactor speelt ook anarchisten parten, terwijl anarchisme en macht een tegenspraak vormen (zie ook *De AS* 115). De schrijver trekt deze uitgezette lijn nu verder door en stelt: "Anarchisme is chaos". Daaraan voegt hij echter wel toe: "Dat is geen afwijzing, maar een opwaardering".

De mens is op de wereld gericht en ervaart die als wanordelijk en probeert daarin orde aan te brengen. Maar orde en wanorde zijn subjectieve en normatieve begrippen. Wanneer anarchisten beweren dat anarchisme de hoogste vorm van vrijheid is, dan beweren hun tegenstanders dat vrijheid leidt tot chaos. Dit dilemma brengt anarchisten ertoe tot het formuleren van leerstellingen, zoals bij voorbeeld socialisme en syndicalisme. Zo doende wordt die hooggeroemde vrijheid aan voorwaarden verbonden. Echter, anarchisme is tegen gezag en autoriteit, maar dit wordt ondervangen door niet meer te spreken van dwang maar van zachte drang. Ram stelt dat ook in het laatste geval niet te spreken is van anarchisme. Beter is het om te onderzoeken wat de 'waarde op zichzelf' is van het anarchisme.

Even terzijde. In de literatuurverwijzing van zijn boek mis ik de studie van dr. Paul Eltzbacher *Anarchisme* (Nederlandse vertaling Amersfoort 1903). Daarin worden een zevental anarchistische leerstellingen besproken en geanalyseerd in hoeverre zij met elkaar overeenstemmen, maar ook in hoeverre zij niet gemeenschappelijk zijn. Het dilemma dat Ram aankaart is dus al eerder geschetst.

De tegenstrijdigheden in de dagelijkse gang van leven en denken wordt echter niet altijd onderkend. Ram geeft een aantal voorbeelden. Een daarvan aan de hand van een studie van Freud gewijd aan Mozes. Daarin wordt gesteld dat de consequentie van Mozes' monotheïsme de onverdraagzaamheid is. Dat heet tegenwoordig fundamentalisme. Een van de andere voorbeelden: De schrijver Rushdie wordt door de Iraanse fundamentalisten ter dood veroordeeld. De GroenLinks politicus Rabbae neemt het op voor Rushdie, maar vindt wel dat zijn boek *De duivelsverzen* verboden moest worden. Dat is 'softe tolerantie'.

Zo wordt in de journalistiek anarchisme en wanorde synoniem en door elkaar gebruikt. Dat wil zeggen: Anarchisme is chaos, in de slechte zin van het woord en dat is dus bezwaarlijk taalgebruik. De Grieken wisten beter, zij meenden dat uit de chaos het leven is voortgekomen. "Chaos is niet weg te denken uit het leven van de mens", merkt Ram op. "Uitdrukkelijk moet worden gesteld, dat chaos goed noch slecht is. Het is er nu eenmaal. We leven er in, we scheppen er ons bestaan in." Dat is het axioma vanwaaruit Ram redeneert. Hij analyseert de machtsverhoudingen vanuit een anarchistisch perspectief, zonder echter daarop het etiket anarchisme te drukken. Zijn alle vormen van gezag af te wijzen? Indien anarchisme betekent anti-autoriteit, anti-gezag, dan is toch niet uitgesloten dat 'autoriteit of gezag' slechts daar toegekend dient te worden waar het functioneel is. Het probleem is dat autoriteit veelal op oneigenlijke gronden wordt toegekend, zonder ter discussie te worden gesteld of in twijfel wordt getrokken. Meestal wordt de autoriteit bestreden als iets dat van buitenaf op ons inspeelt, maar moeilijker is het onze

eigen autoriteit ten aanzien van onszelf te onderkennen. "Domela Nieuwenhuis placht steeds te verkondigen dat anarchisme voortdurende innerlijke revolutie betekent (De geest moet steeds revolteren). Het steeds weer ter discussie stellen van zekerheden, van aangenomen standpunten, of aangenomen waarheden."

Ram verwijst ook naar Tolstoj. Die verkondigde in zijn oudere levensfase dat de perceptie van het goddelijke een innerlijk beleven is: "God is in U". Tolstoj, die in zijn jonge jaren veel vrouwen heeft gehad, neemt een anti-sexuele houding aan, merkt Ram op. Dat klopt, maar mag niet als een vast dualistisch gegeven worden gehanteerd. Want wanneer het bewustzijn en het denken als uitgangspunt wordt genomen, dan hoeft dat per definitie niet te betekenen dat de seksualiteit wordt afgewezen. Het één sluit het ander niet uit. In tegendeel! Ik wil er hier op wijzen dat omtrent Tolstoj meer misverstanden spelen. Zijn 'christen'-anarchisme heeft niets met een of andere godsdienst uitstaande. Christus was voor hem de figuratie van de rede. De reeds met namen genoemde Eltzbacher geeft dat ook in zijn studie duidelijk weer. Hij citeert Tolstoj: "God is de geest in de mens; zijn geweten." Christus is de belichaming in iedere mens: "die zich tot het zoonschap gods bekent", (p. 213-214). De Rotterdamse filosoof Jan Börger heeft er op gewezen dat Tolstoj zich op zijn oude dag te pletter liep op de inhoud van de evangelische *Bergrede* (Mattheus 5). Dat geldt ook voor de anarchisten die hun ideaal in de praktijk trachten om te zetten, maar dan ben ik weer terug bij de visie van Ram.

Hij wijst op Kropotkins non-ideologische ideologie, *Het wederkerig dienstbetoon*. Domela Nieuwenhuis schreef ter aanvulling daarop *De twee wetten der natuur*. In de lijn van Darwins evolutie-theorie steunt de 'wet van de natuur' deels het karakter van het anarchisme, doordat het goddelijk gezag wetenschappelijk werd ontkracht. Domela en de vrij-socialistische beweging waren dan ook atheïst respectievelijk atheïstisch. De verwachtingen die Kropotkin en Domela wekten, een wetenschappelijke formule te hebben ontdekt die een toekomstige betere samenleving garandeerde, berustten echter op naïviteit, vindt Ram.

Als de concurrentie wordt afgeschaft dan zal het wederkerig dienstbetoon een goede kans maken, denken anarchisten. Maar wanneer de concurrentie wordt uitgeschakeld betekent dat "negatie van gevoelens, van gedachten, van behoeften." De negatie van concurrentie leidt tot een absoluteren van een standpunt.

Het spreken over zelfkennis vindt Ram een hachelijke zaak. Daarin staat hij niet alleen maar ook hier wil ik toch een kantekening bij plaatsen. Het gegeven is al oud. Socrates vond tegenover zich de sofisten die het zeker weten ontkenden. Maar de logica laat zich zomaar niet uitbannen en is ook de enige controle-mogelijkheid van het denken. De mens kan nooit om zijn weten heen. Het antwoord dat Socrates aan zijn opponenten gaf liet aan duidelijkheid niets te wensen over, maar desondanks heerst ook daarover nog steeds veel misverstand. Wanneer het weten als werkelijk weten wordt ontkend, antwoordt Socrates: "Dan weet ik toch dat ik niet weet." Het blijft dus om het even, hoe je het wendt of keert. Spinoza pakt de draad weer op en stelt in filosofische zin: "Een ontkenning is een bevestiging."

Kort samengevat constateert Ram in praktische zin dat anarchisme meer is dan wat anarchisten er van maken. "Het is als chaosfenomeen het beste uitgangspunt in ons denken." De chaos is een gegeven en de mens geeft er blijk van daar niet mee tevreden te zijn: "Hij probeert er structuur in aan te brengen." Kiezen voor orde sluit de wanorde niet uit, "wat neerkomt op het kiezen voor de minste vorm van wanorde", aldus Ram. (WdL)

Samuel Ram, Anarchisme, chaos of orde; Sassenhein, Haren 1996; 169 pag.; f45,-.

Anarchisme in denken en doen, f45,- Tesamen voor f80,-

Beste lezer(es),

Eind van dit jaar verschijnt het Vierde Jaarboek Anarchisme als dubbelnummer (119/120) van De AS. Daarmee sluiten we 25 jaargangen van dit tijdschrift af. Zonder overdrijving mogen we stellen dat dit een relatief unieke prestatie is, want slechts weinig tijdschriften van libertaire signatuur hebben het - zonder onderbreking - zo lang volgehouden. Lezers: dank voor het vertrouwen, de solidariteit en de steun!

Plannen om er na een kwart eeuw mee te stoppen, hebben we niet. Integendeel. Zoals eerder bericht, willen we volgend jaar van start gaan met een uitgebreide redactieraad en een enigszins aangepaste redactionele formule. Plannen en enthousiasme te over, maar helaas zou gebrek aan geld ons kunnen dwingen een definitieve streep onder deze uitgave te zetten.

Financieel gezien is het op dit moment nauwelijks verantwoord de uitgave van De AS te continueren. Evenals bij de meeste bladen het geval is, loopt de oplage jaarlijks terug en stijgen de produktie- en verzendkosten. We moeten dus opnieuw een extra beroep doen op uw portemonnee. Stort met gulle hand uw bijdragen op postgiro 4460315 van De AS in Moerkapelle, met de vermelding 'steun'. Even belangrijk is het werven van nieuwe abonnees. En, geef eens een cadeau-abonnement!

Tot slot wijzen we de lezers nog eens op de uitgaven die De AS naast dit tijdschrift heeft uitgebracht. Alle boeken en brochures, waaronder het Eerste Jaarboek Anarchisme (zie het overzicht Reprints en Overige Uitgaven in dit katern), zijn in één pakket leverbaar voor slechts ƒ50,- Deze vijftien uitgaven zijn te bestellen via de postgiro van De AS met de vermelding 'voordeelpakket'.

Redactie en administratie De AS

LOSSE EXEMPLAREN

Zolang de voorraad strekt zijn nog losse exemplaren verkrijgbaar van diverse reeds verschenen *afleveringen* van de AS. Men kan deze nummers bestellen door storting/overmaking van ƒ3,50 (inclusief verzendkosten) op postgiro 4460315 van de AS, postbus 43, 2750 AA Moerkapelle. In verband met de portokosten moet voor tenminste ƒ10,50 besteld worden!

Leverbaar zijn de volgende afleveringen: nr. 38 (Bedrog van het kapitaal), nr. 41 (Gezondheidszorg), nr. 42/43 (Proudhon), nr. 44/45 (Onkruit & antimilitarisme), nr. 46 (USA), nr. 47 (Geweld), nr. 55/56 (Politieke vorming), nr. 59/60 (Anarchistische perspectieven), nr. 61 (Marx), nr. 63 (Anarchie & avantgarde), nr. 64 (De crisis), nr. 65 (Nationalisme & bevrijdingsbewegingen), nr. 66 (Een libertaire staat?), nr. 67 (Arbeidsethos), nr. 68 (Anarchisme & utopie), nr. 69 (Nieuwe sociale bewegingen), nr. 70 (Clara Wichmann), nr. 71 (Staatskunst of straatcultuur), nr. 72 (Eigendom), nr. 73 (Technologie), nr. 74 (Spanje 1936-1986), nr. 75 (Macht), nr. 76 (De sociocratie van Kees Boeke), nr. 77 (De verwording van rechts), nr. 78 (Max Stirner), nr. 79 (Musica Anarchica), nr. 80 (Berlijn), nr. 81 (Onderdak), nr. 82 (Tegenethiek), nr. 83 (Provo), nr. 84 (Oost-Europa), nr. 86 (Literatuur), nr. 87 (Domela Nieuwenhuis), nr. 88 (De staat van de ecologie), nr. 89 (Onder anarchisten), nr. 90 (De verlokking van rechts), nr. 91 (Murray Bookchin), nr. 92 (Menselijke natuur en anarchisme), nr. 93 (Stad, straat, federatie), nr. 94 (Het labyrint van de vrijheid), nr. 95 (Christen-anarchisme), nr. 96 (Buitenstaanders over anarchisme), nr. 97 (Israël), nr. 98 (Transport), nr. 99 (Sarajevo), nr. 100 (Beeldvorming), nr. 101 (Media), nr. 102 (Nederland immigratieland), nr. 103 (William Godwin), nr. 104/105 (België), nr. 106 (Economie), nr. 107 (Politiek), nr. 108 (Wim van Dooren), nr. 111 (Voorheen Sovjetunie), nr. 113 (Gustav Landauer), nr. 114 (Poëzie als ordeverstoring), nr. 115 (Latijns Amerika), nr. 117 (Domela als internationale figuur).

Nr. 109/110 (De bevrijding van het anarchisme), nr. 112 (Tweede Jaarboek Anarchisme) en nr. 116 (Derde Jaarboek Anarchisme) kosten ƒ7,90 per stuk.

Er zijn nu ook *reprints* verkrijgbaar van: nr. 1 (Syndicalisme), nr. 3 (Anarchisme vandaag), nr. 9/10 (Onderwijs, opvoeding, misvorming), nr. 17 (Misdaad en straf, met teksten van Clara Wichmann), nr. 18 (Arthur Lehning), nr. 21/22 (Bakoenin), nr. 25 (Organisatie), nr. 28 (Kropotkin), nr. 31 (Milieu & macht), nr. 33/34 (Sexualiteit), nr. 36 (Europa), nr. 37 (Anarchisme en wetenschap), nr. 48 (Kunst & Anarchie), nr. 54 (Schijnanarchisme), nr. 57 (Tolstoj), nr. 58 (Coöperaties en collectieven), nr. 62 (Bart de Ligt), nr. 85 (Anarcha-feminisme).

Als *speciale aanbieding* geldt: alle nog leverbare afleveringen (exclusief reprints) van *De AS* voor slechts ƒ75,-

REPRINT REEKS

De AS is van start gegaan met de herdruk van oude anarchistische pamfletten en brochures. In deze reprint-reeks van curieuze geschriften zijn nu verschenen:

- Anton Constandse, *Anarchisme*; een uit 1930 daterende, 14 p. omvattende beschouwing die bij Constandse's eigen uitgeverij de Albatros verscheen (001);
- R. Tamminga, *Theorie en praktijk van het nemen*; een begin deze eeuw door de schrijver in eigen beheer uitgegeven brochure van 16 p., waarin het neem- en eetrecht wordt verdedigd (002);
- Henk Eikeboom, *De anarchist en het huwelijk*; een 24 p. tellende, in 1921 bij Libertas (de drukkerij van Rijnders' Vrije Socialist) verschenen betoog van Henk Eikeboom dat veel stof deed opwaaien. Clara Wichmann sabelde Eikebooms pleidooi voor 'Stirneriaanse lustbeleving' fijntjes neer (003).
- Anton Constandse, *Heinrich Heine als dichter en denker*; een uit 1928 daterende, 48 p. tellende brochure van Constandse, opgenomen in de bundel *Groote Persoonlijkheden*, een uitgave van Orion (1928) die sindsdien nooit herdrukt is (004).
- J. Bedeaux en K.A. Fraanje, *Rhapsoden, zangen in modern gewaad*; een bundel die in 1951 verscheen bij Het Rode Boek te Rotterdam. Met een inleiding van B. Damme. 64 p. (bestelnummer: 005).

- Simon Radius, *Proudhon over kerk en samenleving*; een in 1981 bij de Vrije Gedachte verschenen essay. 42 p. (bestelnummer: 006).
- Piet Kooijman, *Heden, verleden en toekomst in zakformaat*; een reprint van de in 1935 voor het eerst verschenen brochure over de voorhoedefunctie van de gedeklasseerden ('neem en eet'), aangevuld met een herdruk van het artikel *De vooruitzichten der arbeidersbeweging* uit datzelfde jaar en een biografische schets van Piet Kooijman door Hans Ramaer. 48 p. (bestelnr.: 007).

Deze reprints kan men franco per post ontvangen door storting/overmaking op postgirorekening 4460315 van De AS, Moerkapelle met vermelding van bestelnummer(s): 001-003: ƒ6,=; 004: ƒ6,=; 005: ƒ6,=; 006: ƒ6,=; 007: ƒ6,=.

OVERIGE UITGAVEN

Eerste Jaarboek Anarchisme; 151 p.; inclusief verzendkosten ƒ12,50.

Anton Constandse, *De zelfvernietiging van het protestantisme*, een in 1926 verschenen kritische beschouwing van de godsdienst. Complete reprint in paperback; VIII + 120 pag.; inclusief verzendkosten ƒ15,-.

Anton Constandse, *De ellende der religie*. Reprint van brochure uit 1923; 20 p.; inclusief verzendkosten ƒ2,50.

Anton Constandse, *God is het kwaad*. Reprint van brochure uit 1924; 31 p.; inclusief verzendkosten ƒ3,50.

Anton Constandse, *Kan er een God zijn?*. Reprint van brochure uit 1927; 16 p.; inclusief verzendkosten ƒ2,50.

Anton Constandse, *Godsdienst opium voor het volk*. Reprint van brochure uit 1929; 15 p.; inclusief verzendkosten ƒ2,50.

Anton Constandse, *Nederland, God en Oranje*. Reprint van brochure uit 1932; 15 p.; inclusief verzendkosten ƒ2,50.

Hans Ramaer, *Het individualisme van Anton Constandse*. Tekst van de achtste Anton Constandselezing (1994) voor De Vrije Gedachte in brochurevorm; 22 p.; inclusief verzendkosten ƒ3,50.

Alle uitgaven te bestellen door storting op postrekening 4460315 van De AS te Moerkapelle.

Invullen en in gefrankeerde enveloppe opsturen naar adm. De AS,
pb 43, 2750 AA Moerkapelle

- **Ik steun de AS financieel en stort een bedrag van ƒ .... op postgiro 4460315 van De AS te Moerkapelle.**
- **Ik word abonnee en stort een bedrag van ƒ14,- op postgiro 4460315 van De AS te Moerkapelle voor de nog in 1997 te verschijnen afleveringen.**
- **Ik geef een jaarabonnement op De AS cadeau aan:**

Naam: . . . .

Adres: . . . .

Plaats/postcode: . . . .

Dit cadeau-abonnement betreft jaargang 1997. Ik betaal daarvoor ƒ30,- via postgiro 4460315 van De AS te Moerkapelle.

Nieuwe abonnees, alsmede degenen die een cadeau-abo geven, ontvangen gratis een reprint van oude anarchistische brochures (zie hierboven), naar keuze 001-003, 004, 005, 006 of 007.

Naam: . . . .

Adres: . . . .

Plaats/postcode: . . . . **Ik kies reprint** . . . .

Datum: . . . . **Handtekening:** . . . .

ITALIË

DE AS 118

Prijs *f 8,90*